

МИРМУҶСИН

АСАРЛАР

ТУРТИНЧИ ЖИЛД

ҲИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат маърифи
1983

ЧУРИ

Биринчи боб

Сарбоз Қулмуҳаммаднинг гарданидаги битиб кетган исфихон жароҳати наврӯз ойига келиб яна бошқатдан шишиб, яллиғланиб, азоб бера бошлади. Зўр бериб малҳам сурганига ҳам қарамай хасмолдек лўқ-лўқ алам берарди. Уша кезлари, қумдаги чопқин саратонга тўғри келиб, жароҳатга латта куйдириб босиб, қонни тўхтатган эди. Кейинчалик турлитуман дори-дармонлар билан тўрт ой азоб чекиб тузатгани ҳам бир бўлди-ю, яна жароҳатнинг битиб кетган ерларидан бошқатдан маддалаб, шишиб зирқираётгани ҳам бир бўлди! Қулмуҳаммад тишини тишига қўйиб, узоқ кечаларни беуйқу ўтказарди. Луқмони Ҳакимдан қолган малҳамки таъсир кўрсатмаганидан сўнг, табиблар нима қила оларди. Улардан бири «исфихон заҳар билан суғорилгани» эҳтимолдан холи эмаслигини айтиб, таассуф билдирди. Дарғазаб сарбоз оҳ тортиб, «Мард бўлганда исфихонни зарб билан уриб, бошимни узиб ташларди!.. Бу на номардликки, заҳарли тиг билан жароҳатласа!..» — деди кўзларини ола-кула қилиб. Табиб чиқиб кетатуриб, «Сабр қилиб, худога ёлворинг!..» — деди, холос.

Қулмуҳаммаднинг гўшанишин бўлиб, тўшакда ётиши қулаган минорага ўхшарди. Бу йўғон, басавлат одам ёстиқдан бош кўтаролмай дам у томонга, дам бу томонга ағанаб, оғриқнинг зарбидан иситмаларди. Баъзида гўлдираб босинқирар, уйғониб кетиб тангрига ёлвориб, нажот тиларди. Баъзида, оғриқ андак босилгандай бўларди. Бундай чоғларда жангу талашларни хаёлидан ўтказарди. У йигирма йил Олий ҳазратга (Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон биҳишт маконга) навкарлик қилиб, кўп талашларда қатнашди. Кейинчалик, ёш навкарларга сарбозлик-

ни ўргатиб, хонга сидқи дилдан хизмат қилди. Ундан кейин «Асфандиёр олам паноҳ»га беш йил чамаси бажонидил хизмат қилиб, оғир жароҳати ва бунинг устига кексайгани сабабли навкарликдан бўшаб, қишлоғига қайтиб келди.

У жангу талашлардан ғоятда чарчаганига қарамай, асаса-дабдабалардан узоқ, жимжит қишлоғида ҳам сипоҳларга хос виқор, фидойилик руҳида яшарди...

Кунлардан бир кун и арзимаган нарса устида қўшниси Пирназар билан тортишиб қолди. Хон амалдорларидан кўп жафо чеккан, Хевада, кўҳна арк ёнидаги зиндонда олти йил ўтирган Пирназар қўлидан келса, Асфандиёр бошини илондек янчиб ташлашга тайёр эди. Оға-иниларининг ҳаммавақт таъкидлаб «оға, тилингизга эҳтиёт бўлинг», деганига ҳам қарамай, баъзида яқин ошналари даврасида «фитнага кон чириган сарой ичини-ю, фахш Асфандиёрнинг зулми»ни гапириб қоларди. Болалик ошнаси ва бунинг устига кўнгли очиқ, полвон Қулмуҳаммад билан бўлган ширин мулоқотда яна у хон зулми ошиб кетаётганидан шикоят қилди. Қулмуҳаммад бу гапга ҳайрон бўлиб, бир лаҳзадан кейин тутоқиб кетди:

— Мен сарбозмен, ўнта жоним бўлса, ҳаммасини ҳам ҳазратга бағишлаймен, Пирназар! Сиз бундай носазо сўзларни менинг уйимда айтманг!

— Телбасиз, сарбоз! — деди Пирназар. — Майли, гапирмасам гапирмайман. Лекин кучим етганда, унинг зиндони билан жаллодлари бўлмаганда, бошини янчардим! — деди у яна ўрнидан туриб чиқиб кетатуриб.

Қулмуҳаммад индамай, ошнаси кетидан хўмрайиб қараб қолди.

Лекин унинг кексаликда яна дардга чалиниб, йиқилиб қолгани ғариб хонадонидagi ором-осойишни бир ёққа йиғиштириб, бу уйда тошу тарозини ҳам енгиллатиб қўйди. Ҳамқишлоқларининг айтишича, ботмонлаб кирган дард мисқоллаб чиқаётган эмиш... Баъзи кунлари иситма аъзойи баданига илондек чирмашиб, биқинига, яғринларига захри-олуд тишларини ботиргандай бўлар, гавдаси чўғ бўлиб ёнарди. Суяклари майда-майда бўлиб, чақилиб зирқирарди. У тўшақда ётиб, баъзан тилсиз беҳуда хаёллар гирдобига шўнғирди.

Кейинги пайтларда Пирназар ҳам кам келадиган

бўлиб қолди. Иниси — Қулаҳмад ҳам илгаригидай бу кўримсиз хона эшигидан энгашиб ичкарига кириб, бемор акаси ёнига чўкка тушиб, аҳволини сўрамайдди. У — элликбоши. Амалдорликни гоят яхши кўргани сабабли, ошналари уни мазах қилиб «Меҳтар»¹ деб атардилар. Қулаҳмаднинг кўнглида «Меҳтар» бўлиш орзуси ҳам йўқ эмасди. Хон амалдорларидан бири, «Эътиқодингиз учун олий ҳазрат вақти келиб сизни қотоғон фармон бирла меҳтар кўтарсалар ҳам ажаб эмас...» деган эди. Бу ноёб гап анчадан буён унинг юрагини қитиқлаб келарди. Акасининг хон «фидойи»ларидан бўлиши бу юқори мартабага етишишда асосий таянчлардан бири бўлиб келарди.

Аммо, кейинги пайтда йўқлаб келиш ҳам, акасининг гўлдираган бир-икки оғиз пойма-пой гапларини эшитиб: «худо шифо берсин», — деб туриб кетиш ҳам йўқ. Жигарининг бир зумгина ёнида ўтириши Қулмуҳаммадга қанча-қанча мадор берарди. Бундай пайтларда уй даҳлизидида хомуш қўл қовуштириб турадиган Бибигул амалдор амакисини итоат, ҳурмат билан эшиккача кузатиб қўйиб, яна тезда уйга қайтиб кирар, отасининг пешонасидаги латгани қайтадан намлаб, эҳтиёткорлик билан манглайига ёпиштирар, яна одатдагидек уй даҳлизидида чўққайиб ўтириб, ниманидир зўр бериб игна билан чатарди.

Қулмуҳаммад иситма ичида ҳаллослай-ҳаллослай ухлаб қолгач, Бибигул секин ўрнидан туриб, ерга ташлаб қўйилган бўйралар шитирлаб кетмаслиги учун эҳтиёткорлик билан қадам қўйганича, ота ёнига келарди. Юзларига қўниб безовта қилаётган пашшаларни елпиб ҳайдарди, бир парча сарғайиб кетган докани ёпиб қўяр, шундан сўнг даҳлиз четидидаги сопол кўзани олиб, ташқарига чиқар эди.

Эрта баҳорнинг илиқ шабадаси Бибигулнинг манглайидидаги соч толаларини ўйнар, юзларига уриларди. Жонланаётган табиат, ерларда ўрмалаётган қурт-қумурсқалар, қийқириб учган қушлар, ниҳолларда бўртиб чиқаётган куртаклар қиз юрагига завқ берарди. У зил кўзани қўлларида енгил ўйнаб, тўйиб-тўйиб нафас оларди. Пасқам деворлар ёнидан илдам ўтиб, ўнгга буриларди-да, қишлоқдан анча

¹ *Меҳтар* — Қушбеги даражасидидаги юқори лавозим бўлиб, хон саройидида хорижий ишлар мутасаддиси ҳисобланарди.

нари — кенг дала ўртасида қаққайиб турган қадимий сардоба томон югурганича кетарди. Хева томондан келадиганлар уни «дошқудуқ» деб атарди, лекин жанубдан, — Сақар томондан келадиган карвонлар уни сардоба дердилар. Баъзиларнинг айтишича, сардобанинг минг йиллик умри борлиги, уни қадим замонда донишманд Беруний қурганини ҳам айтардилар. Бибигул йўл-йўлакай энгашиб, ўт-ўланлардан юлиб олар, тўдаланиб донлаётган тўрғайларни пириллатиб учириб юборар, ўзи ҳам кенг далалар бўйлаб қанот қоқиб учаётгандай, осмонда чарх уриб учиб юрган ёввойи каптарлар тўдасига қўшилиб, кўз илгамас узоқ ерларга учиб кетаётгандай бўларди. Лекин бир зумда унинг оёқларидан бир нима тортиб ерга туширарди-да, юзларидаги баҳор севинчларини юлиб олиб ташларди. Бу — отасининг дарди эди. Бибигул яна хомуш бўлиб, аста-аста қадам ташлаб, узоқдаги сардоба томон борарди.

Қумликлараро бир тўда пасту баланд уйлар, қийшиқ-қинғир деворлар, томлар устида ғўдайган мўрилар, пастак гужум дарахтлари... — бу даштни кесиб ўтган йўл четидаги Жайронқочди қишлоғи эди. Баҳор кезларида қишлоқнинг ғарбидаги тепаликлар ўт-ўланлар билан ўралиб, файз кирарди. Саратон иссиғида ўт-ўлан қовжираб, қум устидаги қишлоқ товадек қизир, бунда яшовчи одамлардан тортиб, то жониворларгача ҳансираб, жазирама офтобдан салқин катакларга кириб жон сақлашарди.

Қишлоқдан анча нарида, кенг дала ўртасида қадимий гумбаз — сардоба турарди. Узоқдан қараганда у кенг сайҳонлик ўртасига тушиб қолган улкан харсанг тошга ўхшарди. Узоқ йўл босиб келган, чарчаган ташна карвонлар кўҳна сардоба ёнига келиб тўхташар, ҳордиқ олиб яна йўлда давом этишарди. Уни ҳатто қушлар ҳам яхши танирди. Гумбаз тепасида чарх урган каптарларни ҳам кўрмай иложингиз йўқ. Бунда баъзан жайронни ҳам учратганлар бўлган... Улар ҳам муздек сувдан ичиб, ҳордиқ чиқаришарди. Баъзан ташналикка бардош бера оладиган нортуялар ҳам бир неча кунлик йўл юришдан сўнг, оғизларидан кўпик чиқариб, чайнашга ҳам мадор қолмаганида, сардоба ёнига чўкишар, челақларда сарбон олиб чиққан сувни роҳат қилиб ичишарди. Узоқ-узоқлардан кўриниб турувчи эски сардобага жануб томондан — Соғажадан ўтиб, қумлар оша

келаётган карвонлар унга етиб олиш учун бор кучини сарфлаб, интилишар эди. У ҳамма учун, ҳатто бу қумликдаги барча жониворлар учун ҳам ҳаёт бағишловчи бир манба эди.

Бибигул югурганича келиб, катта-кичик дағал харсанг тошлардан ишланиб, баланд кўтарилган баҳайбат гумбаз ичига кириши биланоқ бир тўда ёввойи каптарлар париллаб учиб кетди. Улар осмонда бир-икки айланиб, сўнг кўз илғамас қумликлар томон учиб кетди. Бибигул бир лаҳза қараб турди-да, кейин тошқудуқ ёнига борди. Унинг тўрт томонга очилган дарвозаси, тепадаги уч-тўрт туйнукларидан тушган ёруғлик гумбаз ичини ёритиб турарди. Энди бир қулоч қалин тош деворлар қуёш ҳароратини тўсиб, қор, сел, ёмғир сувларини, нишабликдан оқиб тўпланган катта сардоба сувини ёз бўйи қуритмай салқин сақларди. Жазирама саратон ҳамма ёқни қовжиратганда ҳам сардоба ичига туйнуклардан шабада кириб елпигандай бўлиб турарди.

Бибигул идишни сувга ботираётганида негадир яна Ниёзмуродни эслади. Юзларидаги хомушлик бояги каптарлардек учиб кетди. У беихтиёр харсанг тошлар орасидаги тўрт бурчак туйнукка ялт этиб қаради. Қулоғига Ниёзмуроднинг: «Аввалдан билмадим нодонлигимни» деб айтадиган қўшиғи эшитилиб кетгандай бўлди. Туя калласига ўхшаб, бўртиб чиққан харсанг тошга ҳам бир қараб қўйди. Бу харсанг тошнинг туя бошига ўхшашлигини биринчи бор Ниёзмурод айтиб кўрсатганида Бибигул маҳлиё бўлган эди. Дарҳақиқат, туя калласига ўхшашлигига ажабланган. Шу маҳлиё бўлиб турганида Ниёзмурод уни тўсатдан ўпиб олган эди. Шундан кейин у анча вақт Ниёзмуродни кўрса, қизариб, бир-бирларининг юзларига қарай олмай юрдилар. Яқин-яқиндагина улар яна гаплашадиган бўлишди. У энди индамай кетмай Ниёзмуроднинг саволларига жавоб берарди. Бу унинг «гуноҳи»ни кечирганлигига бир белги эди. Бу «гуноҳ»ни кечириб, унутгандай кўрингани билан аслида унинг қалбида чуқур ҳаяжон яшарди. Бибигул ҳар гал бу ерга келганда «туякалла» тошга ялт этиб қараб қўярди.

Бугун тошқудуқ ёнида пайдо бўлган оёқ шарпаси Бибигулни дик ўрнидан туришга мажбур этди. У сув тўла кўзани кўтариб, эшикка чиқаётганида, йўғон бир гавда йўлини тўсиб, ўтиб кетишга қўймади. Бибигул йигит қўлларини куч билан итара бошлади.

— Қўйиб юборинг!
— Бирдам тўхта, Бибигул, гапим бор...
— Йўқ, қўйиб юборинг. Сувни тез олиб боришим керак.

— Ахир бир оғиз гап...

— Йўқ, йўқ!

— Бир нафас.

— Йўқ! — зарда қилди Бибигул.

— Хафа қилмайман... Шундоқ гаплаша қолайлик.

— Йўқ!

— Бўлмаса ўтказмайман!

— Хўп яхши! — у аччиғланиб нариги томондаги эшикка югуриб борди-да, ташқарига чиқди. Ундан сўнг айланиб ўтиб қишлоқ томон жадал юра кетди. Изза бўлиб қолган йигит Бибигул кетидан югуришга журъат этолмади. У овозининг борича сўрай бошлади:
— Бибигул, ҳо Бибигул, Қулмуҳаммад отам тузукмилар?

— Тузуклар... — ўз-ўзига пичирлади, — касални туздалада сўраб юрмай, уйига келса бўлмайдимми! У яна қариндош эмиш! Отам уни қандай яхши кўрарди...

Кунлар, ҳафталар турна қатор ўта бошлади. Жайрон қочди далаларда ўт-ўланлар ўсиб, файз кира бошлади. Кечаси осмон тўла юлдузлар чақнайди. Олис Аму томонга, бақасимон қуриллаб, тун қоронғилиги ора турналар галаси ўтади. Кундуз кунлари хас ташлаган каптарлар осмондан ерга шўнғиб, кўздан ғойиб бўладилар. Улар ўзлари тухум ёриб, кўз очгач, қудуқлар ичидаги уяларига шўнғишарди.

Икки ой деганда сарбоз Қулмуҳаммад ҳам аста-секин ёстиқдан бош кўтарди. Дардининг қайтишига у қўйчивон ошнаси яйловдан олиб келган «Лисан ал ҳамал»¹ деган ўтти қайнатиб ичганини сабаб қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатан ҳам бу ўт даво бўладими ёки жароҳатга малҳам даво бўлдими, буни билиб бўлмасди. У аста-секин юриб бориб эшик тагига эски бир пўстакни ташлаб, ўтган-кетганини ўтириб томоша қиларди. Кечки салқин шамол келди дегунча, ўрнидан қўзғалиб уйига кириб кетарди. Чунки, жароҳат — қилич излари зирқираб оғрирди. Иссиққина пўстак устида ўтирган пайтларда Қулмуҳаммаднинг хаёллари яна жуда узоқларга учарди. Хон навқари бўлиб, Марв устига боргани, дашти Қипчоқ устида бўлган қирғинлар, Туп-

¹ Лисан ал ҳамал — Ибн Синонинг «Ал Қонун» китобида тиг жароҳатига тавсия қилинадиган доривор ўт.

роққалъага ҳужум...Бари-бари унинг хаёлидан рўёдек бир-бир ўтарди. Уй қозигида осиглиқ турган узун зил қилич қанча жангу жадаллар гувоҳидир.

Қулмуҳаммад навкарликдан бўшаб, қишлоққа қайтиб келгач, брадан кўп ўтмай хотинини тупроққа топширди. Узоқ интизорликда умр ўтказган ғариб аёл дийдор кўришганида армон билан дунёдан ўтди. У ёлғизгина қизи Бибигул билан қолди. Фарзанд қизми, ўғилми — барибир, отанинг нури-дийдаси! Аммо, шундай бўлса ҳам Қулмуҳаммад ўша қилич тутган навқирон чоғларида бир ўғил кўришни умид қилган эди. Кексайган йилларида ёлғиз қизи Бибигул бўйига етиб, отага тирак бўлди. Хонадонига ғарибликни йўлатмай, бу уйда ҳамма вақт чироқдек ёниб турарди. Бу уйнинг пастак деворлари ёнига баъзан қанчалаб қизлар тўпланишар, қаҳ-қаҳ уриб кулишар, ўйин тушишар...улар Бибигулнинг шўх дугоналари! Бу пастак уй деворларига, Хевадаги баланд қасру минораларга тикилгандай, ҳайрат билан тикиладиган ёшлар ҳам йўқ эмас эди. Бу ҳовли фақат Қулмуҳаммад билан Бибигул учун қадрли бўлиб қолмай, Жайронқочди қишлоғидаги анча- мунча одамлар учун ҳам қадрли бўлиб қолган эди.

Ўша йиллари Қулмуҳаммад кўҳна исфихонни камарига осиб, Хевадан Жайронқочдига келганидан сўнг, ота касби — кулолчилик қилди. Қишлоқдаги Абдимўмин кулол ҳам икки йил муқаддам қазо қилиб, товоқ-идишлар анча тақчил бўлиб қолган эди.

Қулмуҳаммад эски жомакору бўйра-мўйраларни ямаб-ясаб алмисоқдан қолган чархни тузатиб, устига минди-да, секин-аста товоқ, тоғорача, хурмача ясай бошлади. Абдимўминнинг ўғли Ниёзмурод, Қулмуҳаммад аканинг қизи Бибигул лой ийлаб, ундан сўнг ясалган идишларни чарх устидан олиб, офтобга қўйишарди. Кулол тупроқни куйдиргани учун бойнмайди дейишади. Етти пушти кулол ўтган Қулмуҳаммад дарҳақиқат боймаган, бири икки бўлмаган киши эди. У не-не қирғинларда жонини жабборга бериб, хон амрини бажо келтиради. Лекин, барибир, тўни иккита бўлмай, мана кексалик ҳилқатини кийиб, ота касбини қилмоқда. Уч газ пастдаги қумтош аралашмаган соғ тупроқдан сақичдак лой ясар, уни хамирдек обдан ийлаб, лўмбоз-лўмбоз қилиб, айириб олиб каллакка қўяр, ўзи бўлса кундакка миниб олиб, кун билан идиш ясар эди. Чархга минганида у ўзининг эски «Қаро қуш қич-

қириб ўтди-и-й, уёси-и-да илон гўрмиш...» ашуласини хиргойи қилиб айтарди. Идишлар қуриб, тарашдан чиққач, гилвата қуярди. Бундай кезларда ҳашарчилар қанча кўп бўлса, иш шунча тез битарди. Бибигул қўшни қизларни — дугоналарини ҳам ҳашарга айтиб чиқарди. Кечгача ҳовлида «ҳа бўл, ҳа бўл!» авжига миниб ўйин-кулги билан иш қизирди. Идишлар гилватаси офтобда қуригач, уларга нақш солиш бошланади. Қулмуҳаммад товоқ, тоғорачаларга эчки юнгидан боғлаб, ясаб олган мўйқалами билан икки-уч чизиб, қалампир шаклини чизарди. Кейинги кунларда Бибигул ўзига ҳам мўйқалам ясаб олиб, зерикмай, майдалаб, идишларга ҳар турли гуллар тасвирини чизарди — қўрғошин кукуни хумдондан қизғиш бўлиб чиқарди. Бибигул унда лола япроқларини тасвирларди; узун япроқларга ложувард ранг бўёқ суркар, чунки чўян кукуни тўқ қўнғир ранг бўлиб чиқарди. Қиз лола гули тағларига тўқ қўнғир чўян бўёғидан нақш берарди. Бу бўёқларни таёрлашда Ниёзмурод роса терлаган. У чўян кукунини сувга қўшиб, куни бўйи ёргучоқ айлантиради. Ложувард ранг билан қўрғошинни ҳам икки кун ёргучоқда тортди. Қозонда қўрғошин куйдириш ҳам жўн иш эмас! У тўморча, саксавул тўплаб келиб, катта қозонда қўрғошин эритди... Бу бўёқларни сопол косаларга солиб олган Бибигул дўппи тиккандек майдалаб ҳар турли гуллар тасвирини нақшларди. Чолга бу ёқмас эди. У баъзан чарх устида оғзидаги носини туфлаб, Бибигулга гап қотарди:

— Имиллама, қизим, ахир бунақада тонг отадими! Эрталабдан буён бештагина тоғорачага гул чиздинг. Булар бозорники, тезроқ-тезроқ чиза бер!

— Хўп бўлади, отажон, — Бибигул кулиб, иш суръатини тезлаштиргандек бўларди. Лекин бир оздан кейин яна илгаригидай гуллар тасвирини чиза бошлар, ҳовлидаги бўйра устида лой ийлаётган Ниёзмуродга ҳам секин кўз қирини ташлаб қўярди. Бибигулнинг йўлини тўсиб, гапга солишни яхши кўрадиган Ниёзмурод бу ҳовлига киргач, Қулмуҳаммад ота ёнида қилт этмай ишлар, у ҳатто, баъзи кунлари Бибигулга бир оғиз сўз демай, иш тугагач, ўз уйига чиқиб кетарди.

Ниёзмурод Қулмуҳаммад отадек суяклари бузуқ, йўғон йигит чиқди. Хатти-ҳаракатлари ҳам ўхшовсиз, яғринлари кенг. Кийган кийими ҳамма вақт қисқа ва тор, энги калта, лозими почасидан тўпиғи чиқиб қол-

ган, ҳаммавақт тирсаги йиртиқ юарди. Овози дўриллаб турганлигига қарамай, бақириб ашула айтишни яхши кўрарди. Тенгқурлари ичида ҳаммадан аввал унинг мўйлови сабза уриб, юзларига ҳуснбузар сочилди. Баъзан уй холи қолганида, қозиқдаги эски исфихонни ғилофидан суғуриб олиб, ҳовлида бирикки силкирди. Бибигул учун зилдек оғир бўлган катта қилич Ниёзмуроднинг қўлида қамчиндек ўйноқларди. Лойга сув ташиб, тошқудуқ томон югурганида ҳам челақлар ўйинчоққа ўхшаб қоларди. Онаси Пошшахон «Ёмон кўздан асрасин» деб ўғли бўйнига тумор осиб қўйди. Лекин тумор ҳам узилиб, аллақаяқларда қолиб кетди. Унинг юриши ҳам жуда қизиқ эди, қадам ташлаганида елкаси бир бошқача, қўллари ва оёқлари бир бошқача ҳаракат қиларди. Орқадан қараб туриб, кишининг беихтиёр кулгиси қистарди.

Ниёзмурод Қулмуҳаммад ота навкарликка кетганида уч яшар бола эди. Мана қоплондек йигит бўлибди. Қулмуҳаммад Хевадан қайтиб келгач, Ниёзмуроднинг қадди-қоматига қараб қувонди. Унинг хатти-ҳаракати, меҳнатни севиши ёқиб қолди.

— Пошшахон, — деган эди кунлардан бир кун Қулмуҳаммад, — жияним менга қарашсин. Болаларнинг ишлаб, ҳунар орттиргани яхши. Раҳматлик Абдимўмин ҳам яхши кулол эди. Биргалашиб идиш яса-сак, ахир у ҳам беш-тўрт танга пул орттирар...

Она рози бўлди. Мана шундан кейин Ниёзмурод Қулмуҳаммад ота билан бир бўлиб, тинмай идиш ясай бошладилар. Ниёзмурод ишнинг бутун оғирлигини ўзига олиб, чолга фақат чарх устида идиш яшани қўярди. Бибигул чой қайнатар, тайёр идишларга нақш соларди. Бир йил ичида Қулмуҳаммад Ниёзмуродга жуда ўрганиб қолди. Кечқурунги овқатда ҳам бирга бўл-маса, хафа бўларди.

Бибигул отасининг Ниёзмуродга бўлган муҳаббатини яхши пайқар, шунинг учун ҳам у бу давангир йигитга ўз оғасидай қараб, жуда ўрганиб қолган эди. Ёлғиз қолган пайтларида, баъзан унга ҳазил қилар ва Ниёзмуроднинг дўриллаб қаттиқ гапириб юборишидан қўрқиб, яна бир зумда ўзини жиддийликка соларди.

Кунлардан бир кун Ниёзмурод икки кунга етарли лойни яхшилаб ийлаб, лўмбоз қилиб тайёрлаб қўйди-да, чарх ёнига келди. Қулмуҳаммад ота унга «барака топ» ишорасини қилиб бош қимирлатди. Ниёзмурод каллакдаги лой зуваласига тикилиб туриб:

— Ота, мен сиздан бир нарса сўрамоқчиман,— деди.

— Мендан? Хўш? — Қулмуҳаммад чархни оёги билан тўхтатиб Ниёзмуродга қаради. Негадир, бир лаҳза ичида чол бошидан аллақандай хаёллар ўтди. Қумғон қайнатаётган Бибигулга ялт этиб қараб ҳам қўйди. Кейин у негадир яна чархни тепиб, айлантириб юборди. Бу, албатта, Ниёзмуроднинг «бемаънироқ» бир гап айтиб юборишидан чўчиш эди. Дарҳақиқат у баъзида, хурсанд бўлиб кетган кезларда ўринсизроқ гаплар айтиб юбориб, Қулмуҳаммад отани нохуш қилиб қўйиш одатлари ҳам йўқ эмасди.

— Қиличингизни менга беринг.

Бу гапни эшитган Қулмуҳаммад яна чархни оёқлари билан босиб тўхтатди-да, Ниёзмуродга қараб кулиб қўйди. Унинг юзида мамнуният аломатлари пайдо бўлди. Бу, албатта, Ниёзмурод у кутганидак ўринсиз бирон гапни айтиб юбормагани учун бўлган хурсандчилик эди.

— Қиличними? — деди Қулмуҳаммад, — ола қол, болам. Сўрамаганимда ҳам уни сенга берардим. Менда икки қилич бор, хоҳлаганинг сеники. Энди биз қилич ушлармидик. Биз қолган беш кунлик умримизни тоатибодатда ўтказамиз. Сенга қилич керак бўлса, ола қол болам. Мендан сенга ёдгорлик бўлсин. Лекин худодан тинчлик-омонлик бўлишини тилагин. Ишқилиб тинчлик бўлсин, бу қилич ҳам савлат тўкиб тура берсин!

Ниёзмурод бу гапни эшитгач, хурсанд бўлиб кетганидан босар-тусарини билмай қолди. Қумғон ёнида ўраллашиб юрган Бибигулга қараб бир кулиб қўйди-да, яна орқасига қайтиб бориб, лой ийлай бошлади. Бу пайт Бибигул челақ кўтариб ҳовлидан чиқиб кетди. Ниёзмурод ҳам ҳовлидаги лўмбозларнинг селгиб қолганини баҳона қилиб, каттакон хумчани ортмачоқлаб, Бибигул кетидан тошқудуқ томон жўнади. Бибигул Ниёзмуроднинг орқасидан қорама-қора келаётганини сезиб, қадамини тезлатди. У тошқудуқ ичига кира солиб пақирни сувга ботирди-да, қадини ростлаб, эшик томон икки қадам босар-босмас, бир йўғон гавда эшикдан тушиб турган ёруғликни қоплади.

— Бибигул, бир оз тўхта,— деди Ниёзмурод сўл қўли билан йўлни тўсиб,— сувингни ҳам ўзим олиб бориб бераман.

— Йўқ, қўйинг, ўзим олиб бораман.

— Бир оғиз гапим бор.

— Гап бўлса ҳовлида гаплашамиз.

— Майли, ҳовлида гаплашамиз. Лекин бир оз тўхта. Сендан сўрайман!

— Қани, айтинг,— унинг лаблари устидаги билинар билинмас сабз туклар чиройли кўриниб турарди.

Ниёзмурод ортмачоқлаб олган хумни ерга қўйиб, Бибигулга яқин борди-да, йўғон қўллари билан қизни маҳкам қучоқлади. Бибигул қўлидаги пақирни ташлаб юбориб, Ниёзмурод қўлларидан чиқиб кетиш учун бирикки унналиб кўрди. Кучи етмади. Ниёзмурод бўлса Бибигулни қўйиб юбормай, чиройли лабларидан ўпиб олди. Нима қилишини билмай эсанкираб қолган Бибигул пиқиллаб йиғлай бошлади.

— Отамга айтиб бераман. Сиз мени ҳеч қўймайсиз... Тунов куни ҳам шундай қилган эдингиз!

— Йиғлама, Бибигул, сендан ҳам ширин нарса борми дунёда,— у қизнинг бурни устига оқиб тушган ёшларини қўли билан артиб, бурнини секин чимчилаб ҳам қўйди. Бибигул беихтиёр кулиб юборди. Ниёзмурод қизнинг каптардек питирчилаётганига ҳам қарамай қучоғидан бўшатмади.

— Мунча чиройликсан?! Мана бу лабингдаги холингдан ҳам бир ўпай...— у яна ўпди.

— Бас! Ҳаддингиздан ошманг!— деди Бибигул унинг қучоғидан отилиб чиқиб.

— Бибигул...

— Агар шунақа қила берсангиз, қилични бермайман!— Бибигул эркаланди.

— Қилични отам сен билан менга — икковимизга бердилар,— деди Ниёзмурод,— нимаики нарсам бўлса — ҳаммаси сеники. Мен бу ерларда сени деб юрибман.

— Мен бўлмасам-чи?

— Сен бўлмасанг, мен ҳам бўлмас эдим. Бўлганимда ҳам бу ерда юрмай, қўйчивон бўлиб кетардим...

— Кета беринг!

— Йўқ, кетмайман. Сени ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Мен сени яхши кўраман. Мана очигини ўзингга айтдим-қўйдим.

Бибигул ерга қаради. Ерда ётган пақирни қайта қўлига олиб, сувга ботирди. Ниёзмурод пақирни Бибигул қўлидан олиб, ҳовлигача элтиб бермоққа уринди. Лекин Бибигул эътироз билдириб:

— Йўқ, ўзим олиб бораман,— деди Ниёзмуроднинг қўлини мулойимлик билан итариб. Кейин кулимсира-

ди: — Сиз, то мен ҳовлига етганимча бу ердан чиқманг, Биров кўриб қолмасин. Кейин келасиз.

— Хўп бўлади,— деди Ниёзмурод Бибигулга йўл бераркан.

Ниёзмурод анча пайт нимқоронғи гумбаз ичида ёлғиз ўтирди. У ўтирган жойида негадир завқланар, ҳаяжонланар эди... Дунёда Ниёзмуроддан ҳам бахтли одам бормикан. Йўқ, бўлмаса керак! Бўлса ҳам Ниёзмуродчалик бахтли эмасдир...

Иккинчи боб

Шанба куни қишлоқ элликбошиси Қулаҳмад оға бошига амалдор чўғирмасини кийиб, йўрға отда қишлоқни айланди. У, бугун кечгача ҳовлиларни, майдонкўчаларни супуриб, тозалаб қўйишликни, эрталаб тонг ёриши билан йўлларга сув сепишни буюрди. Ундан сўнг, қишлоқ кўчаларида санғиб юрган итларни ҳам боғлаб қўйишни тайинлади. Эртасига эрта билан у яна қишлоқ бозорига келиб, тўпланганларга отдан тушмай жар солди:

— Фуқаро! Ҳозирдан бошлаб ҳар ким ўз қўрғон ва ҳақроҳаларини супуриб, тозалаб, сув сепиб қўйсин! Сўнгра Жайронқочдидан Қўтирдалагача, йўлга эрталабдан бошлаб сув сепамиз. Чошгоҳга бориб жамийки фуқаро катта йўлга чиқиб тургай! Маълум бўлгайким, Асфандиёр хон ҳазрати олийлари бир неча кун шикор омода этиб, қишлоғимизга дохил бўлмоқлари мумкин. Иншоолло, қўл қовуштириб кутамиз. Биз мўмин-мукулмонлар эрта билан тўн хилқатларимизни кийиб, шоду хуррамлик билан баякбор муборакбод этиб, навозиш ила пешвоз чиқиб, қарши олмоғимиз фарздир! Яъни, етти ёшдан етмиш ёшгача фуқаро йўлнинг икки томонидан туриб «ассалому алайкум!» деб ҳазратга қўл қовуштириб, эгилиб таъзим этсунлар!

Шундан кейин у отининг бошини Гўнгтепа томон буриб, бунда жувоз ҳайдаётганларни ҳам эшикка чақириб, юқоридагидек гапларни айтиб тайинлади.

Терга ботиб жувоз ҳайдаётганлар элликбошининг ҳовлиқишини кузатиб, кулиб қўйишди. «Яхши, хон ҳазратни кутиб оламиз...» дегандек ишора қилишди. Эсанкираб қолган Қулаҳмад оға бу ердан ҳам тезда от бошини қайириб, сарбоз акаси — Қулмуҳаммадникига чопди. Дарҳол отдан тушиб қамчини дастаси билан

эшикни тақиллатди. Бирдамдан кейин эшик очилиб, Ниёзмуроднинг йўгон гавдаси кўринди.

— Оғамни чақир!

— Хўш?

— Билиб қўй, эрта билан кўчага сув сеп! Бошқаларга ҳам хабар қил!

— Сепсак сепга берамиз, оға.

— Ҳа, яхшилаб, қалин сепинглар! Оғам уйдами?

— Йўқ.

— Қаёққа кетди?

— Хабарим йўқ, ёшулли, — Ниёзмурод гапини тамомламасданоқ, эшик олдида Бибигул пайдо бўлди.

— Отанг қаёқда, қизим?

— Бозорга идиш олиб кетган эдилар.

— Сен ҳам билиб қўй, тезда ясаниб, бизнинг ҳовлимизга кел. Опаларингга қарашадиган ишинг бор, тундунингми? Тезроқ бўла қол!

— Маъқул, ёшулли.

— Бор энди, менинг лаганимни олиб чиқ! Оғам менга лаган ясаб бермоқчи эди.

Бибигул югурганича ичкарига кириб, ўзи гул солган чиройли лаганни олиб чиқиб, элликбоши амакисига узатди.

— Бай-бай... Жуда чиройли. Исломхўжа жаноблари ҳам бундай наққошни тополмайди...

Саҳарлаб бозор майдонига тўпланган юзга яқин одам Қўтирдалага борадиган катта йўлни бўлишиб олиб, жадаллик билан тозалаб, сув сепиша кетди. Булар орасида Ниёзмурод ҳам бор эди. Қулаҳмад элликбоши бўлса, йўл тозалашга чиқмай қолган кишилар эшигига бориб дағдаға қилар, агар «йўлда тозаланмай қолган жой қолиб, бу хон ҳазратларининг таъбини бузгудай бўлса, уруғ-аймоғини қуритиб юбориши»ни айтиб дўқ урар, унинг оғзидаги ҳаккам-дуккам, қурт еган тишлари орасидан тупуги сачраб кетарди. Бирдам ўтар-ўтмас йўл тозалаётганлар ёнига бориб, кимгадир: «Баракалло!», кимгадир: «Тез бўл, шалпайма!», кимгадир: «Ҳей энағар, нега қўл қовуштириб турибсан!» — деб бақирарди. Миниб олган оти тинмай сўлиғини чайнар, депсинар, тасир-тусур чопганида йўл чангиб қоларди. Бир зумда Жайронқочдидан ўқдек отилиб Қўтирдала томон чопар, йўл-йўлакай одамларга ўшқириб, тезроқ бўлишни, сувни қалинроқ сепишни буюрарди. Қудуқ ёнида у яна Ниёзмуродга тўғри келиб қолди!

— Эй, отимга сув тутиб юбор!

Ниёзмурод ёнидаги йигитга қараб кўз қисиб қўйди-да, челақдаги сувни элликбоши отига тутди. От челақдаги сувни ичаётганида, Ниёзмурод ҳуштак чалиб туриб, Қулаҳмад оғанинг башарасига тикилди. Элликбоши ўз башарасига тикилганларни ёмон кўрарди. Албатта, унинг қора чўтир юзига, ёшлигида қамчи тегиб эзилиб кетган бурнига қараган кимса уни майна қилаётганга ўхшарди. Шу сабабли у ўз башарасига тикилганларни мутлақо ёқтирмасди. Ҳозир бирдан унинг зардаси қайнаб кетди:

— Эй, челақни тўғри тут, сув тўкиляпти.

Ниёзмурод дарҳол нигоҳини элликбоши Қулаҳмад оға «жамоли»дан олиб, пачоқ челақка тўғрилади. От сўлиқ чайнаб, пақирдан бош кўтариши билан, биқинига шилт тушган қамчи зарбидан ўзини олдинга уриб, лўкиллаб юриб кетди. У нари кетгач, Ниёзмуроднинг ошнаси гап қотди:

— Нега ёшуллини хуш кўрмайсан?

— Сен хуш кўрасанми?

— Мен ҳам хушламайман.

— Жуманиёз оғанинг қизини мурдак аравада Хевага олиб кетдилар-а?

— Ҳа.

— Бу, Қулаҳмад элликбошининг иши...

— Тавба!

— Ундан аввал ҳам қишлоқдан икки қизни Хевага жўнатган, дейдилар.

— Вой, отангни!..

— Эшитиб қўй. У...

— Лаънати!

— Хон бу моховни яхши билади... Қани энди сувингни сеп!— деди Ниёзмурод гапни бўлиб,— бунини бошқаларга айтма, чўтирнинг қулоғига етиб қолса, бошимизни узади-я!

Узун йўлда одамларнинг «ҳа бўл, ҳа бўл» қилиб супуриб, сув сепишлари чоштгоҳгача давом этди. Чоштгоҳга бориб хонадонлардан чиққан ёшлар, қариқартаглар, хотин-халаж — бутун қишлоқ аҳли йўлларда Қўтирдала томон кўз тикиб, бу томондан хоннинг пайдо бўлишини кутардилар. Одамлар олдида от гижинглатиб, белига узун қилич осиб олган Қулаҳмад элликбоши ва яна бир амалдор бошларидаги қозондек чўғирмани серкиллатиб болаларни йўлдан ҳайдаб, қариқартагларни олдинроққа чиқиб, бир қатор бўлиб

туришларини, ҳазрати олийлари етиб келган ҳамон қариялар қўлларини очиб, дарҳол дуо қилишларини такрор-такрор эслатиб турди. Шундан сўнг қўлларини пешонасига соябон қилиб, Қўтирдала томон кўз ташлади. У яна бир оз олдинга юрар ва яна пошнаси билан от биқинига ниқтар, чоллар ёнига қайтиб келиб, дуо қилганларида қўлларини баландроқ кўтариб дуо қилишларини, зероки хон ҳазратлари буни яхшироқ кўриб олишлари даркорлигини яна бир карра уқтирарди.

Чошгоҳдан бир оз ўтгач, Қўтирдала томондан икки отлиқ намоён бўлиб, одамлар орасида жонланиш пайдо бўлди. Баъзи чоллар ҳовлиқиб бир неча бор қўлларини дуога кўтардилар. Баъзи бировлар зир-зир титраб, «минал золимин»ни такрорлашди. Қулаҳмад оға бўлса, узоқдан кўринганлар истиқболига от чоптириб кетди. Бир зум ўтар-ўтмас хоннинг икки навқари етиб келиб, йўлга тўпланганларни кўздан кечиргач, Қулаҳмад билан бирга одамлар олдида нималарнидир гаплашишди. Эллиқбоши хизматкорларидан бирини тезда ўз ҳовлисига жўнатди.

Орадан кўп ўтмай яна ўша Қўтирдала томондан бир тўда отлиқлар пайдо бўлди. Одамлар олдида от ўйнатиб турган Қулаҳмад эллиқбоши дарҳол отдан тушди-да, отини хизматкорига тутқазиб, ўзи йўл ўртасида қўл қовуштириб, гоҳ-гоҳ орқасида турган одамларга қайрилиб қараб, «дуони унутманглар!» дегандек ишора қилиб турди.

Шикор қилиб юрган хон эллиқ-олтмиш чоғлик тийрандоз навқарлари билан қишлоққа дохил бўлди. Одамлар қўл қовуштириб, бошларини ерга эгадилар. Эллиқбоши тайинлагандек, чоллар дуо қилиб, фотиҳа ўқидилар. Болалар чуввос солишди. Уларни оқ от устидаги заррин тўн кийган хондан кўра кўпроқ отларга ортмачоқлаб олгани жайронлар қизиқтирарди. Хон одамлар тўдасига яқин келиб, андак тўхтади, ергача эгилиб-тўнқайиб салом берган Қулаҳмад эллиқбошига кўз қирини ташлаб, секин бош қимирлатиб қўйди. Шундан кейин яна одамларга кўз ташлади. Унинг нигоҳи бош эгиб турган қари-қартанглар устидан ўтиб, орқада чақчайиб, бўй эгишини ҳам, эгмасини ҳам билмай олазарак бўлиб турган йигитларга, юзини рўмолдан ярим очиб турган қиз-жувонларга тушди. Хон оти туёқларидан унча узоқда бўлмаган Қулаҳмад оға, секин хон нигоҳи тушган томонни кузатди. Орқадаги

қуролланган суворийлар отлар жиловини маҳкам тортиб, сукут сақлашга уриндилар. Хон кексалар орқасида турган баланд бўйли Ниёзмуродга, унинг ёнидаги ошналарига тикилиб қаради-да, ундан сўнг дуо қилаётган қарияларга бош қимирлатиб, миннатдорчилик билдирди. Элликбоши тавозе билан айтган таклифи бўйича, унинг қўрғони томон юра бошлади. Хон орқасидан отлиқ навкарлар ҳам отиб ўлдирилган жайронларни тақимга босиб, қўрғон томон юрдилар.

Бибигул бу бир лаҳзалик учрашув учун икки кундан буён йўл тозалашлар, югуриб-елишлар, бақирешларни хаёлидан ўтказди. Ёлдор оқ от устидаги хоннинг кўзи унга тушгани, халойиққа мамнуният билан бош қимирлатиб саломлашгани, одамларнинг унга бош эгиб туриши ва қолаверса, хонни биринчи марта кўргани унда катта таассурот қолдирди. «Даҳшатли Асфандиёрхон» унча даҳшатли бўлиб кўринмади. Ахир унинг отаси Қулмуҳаммад ҳам дуо қилди-ку... Демак, унинг «золим, қотил»лиги шунчаки гап экан-да!

Хон Қулаҳмад элликбоши қўрғонига тушгач, бу ерда бир соатча бўлишини, бундан чиқиб то қош қорайгунча Ҳазораспга етиб олиб, бекникида тунаб, тонг билан Хевага жўнашини маълум қилди. Чўғдек ёниб турувчи туркман гиламлари билан безатилган элликбошининг каттагина уйда уч-тўрт қават шоҳи кўрпачалар устида чордана қуриб ўтирган хон, турли мевалар, нозу неъматлар билан обдон безатилган дастурхон атрофида ўтирган бир сардорга қараб гап қотар, она-бола жайронни отиш ажойиб бўлгани ва умуман Қўтирдала билан Жайронқочди атрофида кийиклар кўп бўлиши, паррандалар ҳам кўп бўлишини айтарди. Яна ора-чора, бу атрофларда «лаънати Жунайд одамлари» ҳам баъзан учрашини айтарди. У бир пиёла мусаллас ичиб олгач даҳлизда қўл қовуштириб тик турган Қулаҳмад элликбошига ҳам эътибор бермай, кейинги пайтларда, Жунайд навкар йиғаетгани, анча кучга эга бўлиб қолгани, бир эмас-бир кун Хева устига фалокат бўлиб тушмаслиги учун уни қумда қириб ташлаш режаси ҳам йўқ эмаслигини гапирарди. Ўтирган ерида ҳовлидан пилдираб ўтиб кетаётган ясан-тусан Бибигулга ҳам, чопон кийиб, устидан қилич тақиб олиб, ошхона ёнида турган сарбоз Қулмуҳаммад отага ҳам кўзи тушди. Бош қимирлатиб қўйган хонга Қулмуҳаммад ергача эгилиб салом берди. Жунайднинг қа-

роқчи эканлигини гапириб лаънатлаётган сардор сўзини эшитиб турган Қулаҳмад элликбоши хонга эшитириб:

— Шохсиз ҳўкизларга сузишни ким қўйибди! — деди Жунайдага ишора қилиб, — у такаёвмитнинг қиличу қалқондан бўлак нимаси ҳам бор... Уларда милтиқ деган нарсалар борми!

Хон хахолаб кулиб юборди. Сардор ҳам.

— Ҳа, сен... — деди кулгидан ўзини босиб хон, — чўтир бўлсанг ҳам Афлотунсан.

— Қуллуқ, олий ҳазратим, — Қулаҳмад элликбоши ерга эгилди.

— Сени яхши кўраман. Сен чўтирни яхши кўрмай иложим йўқ.

— Қуллуқ, қуллуқ...

— Мундагроқ кел!

Қулаҳмад элликбоши хон кўрпачаси ёнига келиб чўкка тушди.

— Янгани сарупо билан қадрладим...

Бу гапни эшитган элликбоши тилида яна «қуллуқ-қуллуқ» сўзлари такрорланди. Хон элликбоши қулоғига бир нима айтмоқчи бўлганини сезган сардор дик ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди.

— Уй товуғидан кўра тус товуқлар гўшти ширинлигини биласан-а, чўтир!

— Албатта-албатта, ҳазратим.

— Қизил духоба нимча, оқ рўмол...

— Ҳа-ҳа...

— Қимнинг қизи?

— Ҳовлимда Уллибиби хизмат қилиб юрибди. Жувозкашнинг қизи. Унинг ёнида Жумагул, ошхонада оғамнинг қизи Бибигул ҳам хизмат қилиб юрибди...

— Қоши туташ, тушундингми? Қоши туташ қайси? Лабининг остида холи бор?

— Ҳа, тушундим, тушундим... Бибигул, оғам Қулмуҳаммаднинг қизи.

— Қалай?

— Ҳуснда тенги йўқ. Қизларнинг пошшахони. Билар экансиз, ҳазратим. Ўзи ҳам ўн еттидан ўн саккизга ўтиб турибди. Ана қадду ана қомат, ана қошу ана латофат. Қишлоғимнинг гули, ҳазратим. Жайронқочдидан хунук қизлар чиққанми! Бу ернинг одамлари кўркам, хушфеъл ҳазрати, олийларига содиқ. Битта ман шундай бедаво чўтир бўлиб қолганман. Чўтир бўлсам ҳам ҳазратимнинг содиқ, жафокаш қулиман... Қу-

лингизман! Энди, Бибигулга келсак, уни агар император хазратлари ҳам бир нигоҳ ташлаб кўрсалар, ошиқи беқарор бўлиб, бутун мамлакатни бағишлаб юборар эдилар...

— Бас, алжима, пардали гапир! Вақти келиб ўзингни Ҳазораспга бек қиламан. Фармонларимни яхши адо этиясанми?

— Иншоолло, қуллуқ-қуллуқ...

— Хўш, энди ўша қоши туташни Хевага юбориш йўли қандай бўлади?

— Бу ишни ўзимга ҳавола қилинг. Ҳар ким ўз ишини ўзи яхши билади...

Шу пайт, ичкарига бир навкар кириб, элликбошини имлади. У ташқарига чиқиб, анча вақтгача дарвоза олдида одамлар билан ғижиллашди. Ғала-ғовурни бошиш учун кимгадир ўшқариб, бир-икки пўписа ҳам қилди. Сўнгра:

— Уйларингизга қайтинг! Эртага гаплашамиз,— деди дарвоза ёнида турган беш-ўнта қари-қартагларга қараб,— хон хазратлари истироҳат қилаётганларида арзга кириш жоиз бўлмайди!

— Нега жоиз бўлмас экан? Арзимиз бор...— деди ҳассасига тиралиб бир чол,— қўйиб юборинг, кириб айттайлик. Шу ҳам инсофми!

— Қандай арз? Ахир кимдан арз қиласизлар!

— Буни ўзларига айтамыз.

— Қишлоғимиз чиройли, фуқаро мўмин бўлғони сабабли олий ҳазрат меҳмон бўлиб келдилар. Улуғ меҳмонимиз қошига шундоқ дарғазаб кирмоғлиқ одобдан эрмас! Кетинглар!

— Юртни сўровчи хонга арзимиз бор!— яна бошқа чол кўзининг ола-куласини чиқариб гапирди,— хонавайрон бўлиб кетдик... Талаб, қашшоқ қилдилар! Бир саёқ итчалик қадримиз қолмади!

— Ҳой, тек туринг!— деди ёнидаги бошқа бир чол қўли билан туртиб, элликбошининг зарда билан ичкарига кириб кетганини кўргач,— ахир бу гапларни хоннинг ўзига айтамыз. Бу энағарнинг ўзи устидан арз қиламыз!

Қулаҳмад элликбоши уйга кириб, яна хон ёнига чўкка тушди. Хон сардор билан гапини тугатиб, «нима гап» дегандай элликбошига қаради. Элликбоши юзидаги дарғазабликни, лабларидаги титроқни бир дақиқада сохта табассумга айлантириб, нечоғлик усталик билан кулса ҳам, негадир лабларидаги титроқ ичида-

ги ҳаяжонини билдириб турарди. Чўтир башараси бадтар хунук бўлиб кетди.

— Бир-икки оёқ яланг арзимиз бор деб келибди. Нима жавоб қилай, ҳазратим?

— Арзи нима экан?

— Нимадан арз қиларди! Арз эмас, ғаламислик... Буларнинг танглайини арз билан кўтаришган...

— Чиқиб айт, мен ҳозир арз эшитмайман!

Элликбоши пилдираб эшикка чиқиб, анча кўпайиб қолган тўдага хоннинг арз эшитмаслигини кескин гапирди. Одамлар саросима, ҳайрону хас бўлиб, ҳамманинг тарвузи қўлтиғидан тушиб турганларида, миллиқ осган навкарлардан бири зарда қилди.

— Хон ҳазратлари истироҳат қилаётганларида арзга келиш айб эмасми? Арзи бор одам Хевага борсин. Сизларники гийбат!

Бу гапни эшитган кексалар мулзам бўлиб, элликбоши дарвозасидан юз ўгириб жўнаша бошлади. Баъзилари хонни дуо қилганларига минг пушаймон бўлиб, ўсал бўлиб яна бунинг устига ноумид ўз уйларига жўнашди.

Элликбоши билан бояги навкар одамлар жўнаб, кўздан йўқолгач, ичкарига кираётиб бир-бирларига кулимсираб қараб қўйишди:

— Сипоҳларга хос дадил сўз айтдингиз,— деди Элликбоши навкарни туртиб.— Мендек элликбоши бўладиган сиёқингиз бор. Ҳазратимга содиқ экансиз, билдим, худо хоҳласа мартабангиз бора-бора баланд бўлиб, қушбегилик лавозимига кўтарилиб кетасиз.

Бир муддат вақт ўтгач, ширакайф ўтирган хон ён чўнтагидан олтин соатини олиб, очиб кўрди-да, яна соат қопқоғини қирс этиб, ёпиб, занжирларини чувалаштириб қўйнига солди. Отларни тайёрлаб қўйишни буюрди.

Хон ўз навкарлари билан қишлоқдан чиқиб кетаётганида фақат болалар эшикларга чиқиб томоша қилишди. Баъзи кишилар пасқам деворлар устидан мўралашди. Қулаҳмад элликбоши бўлса, ёлғиз катта йўл ўртасида туриб, хон отличларининг қораси йўқолгунча гўдайиб туриб, кейин ҳовлисига кириб кетди.

Учинчи боб

Бибигул бўйи етиб, катта бўлган сари бир ҳуснига ўн ҳусн қўшила бошлади. Баъзан сочларини қамчидек

пишиқ ўриб, дўпписи устига чамбар қиларди. Бир куни Бибигул сочларига гул қадаб, дугоналари билан чақчақлашиб турганида, елкасига обкаш, жадал кетаётган Ниёзмурод йўл устида бирдам тўхтаб, унга тикилди. Қизлар пичирлашиб, бирдан қақ-қақ уриб кулиб юборишди.

— Менга кулманглар, яхши қизлар...— деб Ниёзмурод қизлар ёнига келди.

— Йўлингиздан қолманг, йигит!— бир қиз гап отди.

— Оббо сизлар-е,— Ниёзмурод Бибигулнинг «келманг» деган ишорасини пайқаб, яна орқасига қайтди. Шу лаҳза шаддод Бибигулнинг қўшиғи эшитилди:

Чувиқ суқиб даштда гўзал боғ атдим,
Дўрт йигитний дўрт ёнима тоғ атдим,
Дўртасинан биттасиний ёр атдим,
Учтасиний қадамимо зор атдим...

Бирдамдан кейин қизлар қишлоқ четидаги майсазор томон югуриб кетишди. Ниёзмурод қайтиб келганида уларни кўрмади, уёқ-буёққа аланглади-да, яна ҳовлига кириб кетди.

У икки пақир сувни ҳовли ўртасидаги лойхона ёнига қўяётганида, кўзи уста ёнида турган Қулаҳмад эллиқбошига тушди. Қўл қовуштириб салом берди-да, лойга пақирдаги сувдан шакароб бера бошлади. Инисининг олазарак бўла бошлаганини сезган Қулмуҳаммад Ниёзмуродга қаради:

— Уғлим, бу сувни лойхонага тўкинг-да, яна икки пақир сув олиб келинг.

Ниёзмурод сувни лойхонага тўкиб, дарҳол ташқарига чиқиб кетди. Шундан сўнг, Қулаҳмаднинг кутилмаганда кириб келиши, қандайдир юқоридан келади-ган бир хабарни айтмоқчи бўлганини сезган Қулмуҳаммад чарх устидан гурс этиб сакраб тушди-да, лой қўлларини этагига артиб, укаси ёнига чўкди.

— Қулаҳмад ўзини кибор тутар, ҳатто, ўзининг бир туғишган акаси ёнида ҳам чўтир башарасини танқайтириб, осмонга қараб, қўнғир мўйловини силаб, одам юзига боқмай, терс қараб гапирарди. Унинг сўзини диққат билан тингласангиз, «Фармони олий», «Ҳазрати олий» деган гапларни кўп ишлатишини пайқамай

иложингиз йўқ. У ўзининг кичкина одам эмаслигини ҳаммавақт билдиришга тиришар, агар бирон «фаросатсиз» ҳамқишлоғи пайқамаса, унинг ўзи очиқ айтиб, билдириб қўя қоларди. Бу «фаросатсиз» лар кўпроқ ёш-яланг ичидан чиқарди. У ёш-ялангдан ерга эгилиб салом беришларини истар, баъзилари шундай қиларди ҳам, лекин кўпчилик асло эгилмасди. Бу эса Қулаҳмад элликбошининг дарғазаб бўлишига сабабчи бўларди. Унинг наздида, худонинг ердаги сояси — Асфандиёрхон, Асфандиёрнинг сояси — Қулаҳмад элликбоши эди. Қишлоқдаги одамлар тахминан майдачуйда қурт-қумурсқалардан иборат ғимирлайдиган жониворлар эди. «Ҳазратнинг Жайронқочдидаги мўнтабар сояси»га икки букилиб салом бермаган ёшларни шумтака деб, обдан калтаклагиси келарди.

— Оға, қалай, тузалиб кетдингизми? — супачага енгилгина ўтирган Қулаҳмад гап қотди.

— Шукур...

— Ҳа, ишқилиб саломат бўлинг.

— Баъзида жароҳатим зирқираб оғрийди, чидайман...

— Бу томони ёз. Ёзга чиқиб олсак, кунлар исиб кетса, жароҳат ҳам битиб кетар.

— Иншоолло.

— Идишлар ўтиб турибдими?

— Ҳа, бир нави. Хурмача тузук ўтяпти-ю, тоғораларнинг бозори касод. Анча тахланиб қолди.

— Ҳазрати олийлари яқинда менга бир от-арава иноят қилиб, қишлоққа юборибдилар. Он ҳазрат Жайронқочди фуқароларидан, ҳаммамиздан мамнундилар. Янги аравани ҳовлига киритиб қўйибман. Идишлар йиғилиб қолган бўлса, аравамни олинг-да, Ҳазораспгами ёки бу томони Дорғонотагами, олиб бориб сотиб келинг. Қўйнидан тўкилса, қўнжига, дейдилар. Инилар қаттиқ кунда қайишмасалар, инилик қаёқда қолди. Ишлар билан банд бўлиб, сизнинг аҳволингиздан вақтида хабар ололмадик. Уша кун хон ҳазрати «Сарбоз омонмилар» деб сизни йўқладилар...

— Саломат бўлғайлар, давлатлари зиёд бўлсин, — деди дуо қилиб. Кейин, — агар от-аравангни бериб турсанг, Ҳазораспга идиш олиб борардим, — деди.

— Марҳамат, бугун десангиз — бугун, эрта десангиз — эртага: қачон хоҳласангиз от-арава ихтиёрингизда. Номига меники бўлиб тура берсин-да, ўзингиз ишлата беринг. От-арава сизники. Отни бекорга боқиб

ёта беришнинг ҳам хосияти йўқ. Ишлаб тургани маъқул.

— Тўғри айтасан. От ҳам жиндак юриб турса, яхши бўлади. Аравани ҳам ўзим жуда эҳтиёт қиламан. Ахир, мана бу йиғилиб қолган идишларни дон-дунга алишсам, ёки сотсам, сенга ҳам бир нафи бор, менга ҳам.

— Идишларингиз анча йиғилиб қолгандир, деб ўйловдим-а, тўғри чиқди... Арава сизники!

— Барака топ, иним!

Ука аканинг кўзига аллақандай бир шамчироққа ўхшаб ярқираб кўринди. У ичида «ҳарна қилса ҳам жигар, ёғ ютганда — ёт яхши, қон ютганда — қариндош...» деб қўйди. Бир неча ҳафтадан буён ечилмаётган чигилнинг учи топилиб, бирданига ечилиб кетгандай бўлди. У бениҳоя хурсанд. Ахир, қийналган ночор кунларида яна ўша «ёмон» бўлса ҳам чўтир иниси яради. Бетоблигида келмагани билан, мана барибир келди-ку! Ахир у жигар! Бунинг устига қишлоқ оқсоқоли, ишлари кўп. Шундоқ бўлса ҳам, оғаси ҳолидан хабар олиб от-арава бериб турганини — қаттиқ кунда қайишиш, деб айтадилар. У, кечиб кетган амалдор иниси — кечмаган экани ва ёлғиз қизидан бўлак жигари ҳам бор эканини пайқаб, Қулмуҳаммад анча тетикланди.

Қулаҳмад яна гап бошлади:

— Қизимиз Бибигул ҳам катта бўлиб қолди. Ога, қизимиз бахти ҳақида ҳам мундоқ ўйлаяпсизми?

— Ҳа. Лекин фарзанднинг катта бўлгани отага билинмас экан. Назаримда, ҳали ҳам гўдакка ўхшайди. Қилган ишларига мундоқ қараб туриб гўдакнинг ўзи дейман. Уйинқароқ, менга озгина қарашади-да, кейин қизлар билан чопишиб, чиқиб кетади. Баъзан ранжийман... Майли, бечора етимлик билан ўсди, ўйнаса ўйнай қолсин, дейман.

— Жойи чиқса, топшириб қутулиш керак!

— Менинг ниятим ҳам шундоқ. Жуманиёзникидан совчи келган эди...

— Э-э-э! — деди бирдан кўзларини чақчайтириб Қулаҳмад, — қўйинг уларни! Улар ёмон одамлар. Улар устидан хонга арз бор.

— Ёп-пирай, шундоқми?

— Шундоқ.

— Бизлар ҳам «қизимиз ёш, қола берса бир йигит-

га бешиккертти қилинган» деб ипини узиб юбордик. Энди, ука, ўзингдан ўтадиган гап йўқ: мана шу Ниёзмурод ночор-камбағал бўлса ҳам ёмон бола эмас. Заҳматкаш, қувликни билмайдиган тўғри йигит. Бунинг устига унинг ҳам ҳеч кими йўқ, етим бола. Ўғил қилиб олай деган ниятим бор. Идиш ясашга ҳам анча қўли келиб қолди. Шу бўлмаса мен ёлғиз чарх теполмайман. Бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда... ҳаммаси ўзингга маълум, ука. Биз дунёдан ўтсак, ҳунарни гўрға олиб кетмайлик. Ҳунаримиз ёруғ дунёда қолсин. Мундоқ бошни қашлаб танамга ўйлаб қарасам, нафсиламрига шу йигит ёмон йигит эмас. Улар икковлари бир-бирлари билан оға-инидек... Тушунгандирсан-а?

— Оға, ўйлаш керак!

— Нега? Хўш? Сенинг фикринг қандай?

— Гап мундоқ...— гап бошлади Қулаҳмад ўрнидан қўзғалиб, сўнг бир нарсани ўйлагандай бўлиб,— сабр қилинг, ўйлаб кўрамиз! Бу ишда кўп шошманг!— деди.

— Йўқ, асло шошмаймиз,— деди ялинчоғлиқ билан Қулмуҳаммад — мана, ўзинг борсан, ука ўзинг билан маслаҳатлашмай бир иш қилмаймиз. Ахир сен ҳам отасан...

— Ўйлаб кўрамиз. Мен ўзим яхшилаб бир ўйлаб, кейин сизга айтаман. Хайр!

— Хайр, иним!

Қулаҳмад ётигини ғарчиллатиб ташқарига чиқиб кетди.

Эртасигаёқ Қулмуҳаммад сафар анжомларини ҳозирлашга тутинди. Селгиган идишларни наридан-бери тарош қилиб, уч кишилашиб жадал офтобга теришди. Хумдондан чиққан идишларни Қулаҳмад аравасига похол билан яхшилаб жойлаштирди-да, шанба куни тонготарда Қулмуҳаммад билан Ниёзмурод ҳайё-ҳув деб Ҳазорасп томон жўнади. Бибигул икки дугонаси билан уй пойлаб қолди. Орадан уч кун ўтгач, кечга яқин уста билан шогирд сафардан қайтишди. Уларнинг кайфи чоғ, ўзларида йўқ шод эдилар. Арава устидаги икки қоп дон, Бибигулга олиб келинган парча-парча гуллик мато, қолаверса Қулмуҳаммад белбоғидаги бир неча червону танга-чақалар идишларнинг бозори чаққон бўлганидан дарак берарди.

Арава устига Қулаҳмад оти учун йигирма-ўттиз боғ кўк беда сотиб олиб, ортиб келишганди.

Қулмуҳаммад билан Ниёзмурод отни ечиб, ҳовлига киритиб қўйгандан сўнг, шу кеча обдан дам олиб, эртасига эрталабдан бошлаб катта ғайрату иштиёқ билан идиш ясашга киришиб кетди. Ниёзмурод қора терга ботиб лойларни хамирдек ийлаб, лўмбоз қилиб берар, уста бўлса, эртадан-кеч тинмай чарх тепиб, товоғу тоғорача ясай берди. Бир ҳафталик ишни уч кунда қилиб қўйишибди. Қулмуҳаммад ота кайфиятининг яхшилигини ва бунинг устига Ниёзмуроднинг бу хонадонда берилиб ишлаб, отага тирак бўлаётганини сезиб юрган Бибигул ич-ичидан қувонар, дугоналари ёнида эркаланар, бахтли хонадон қизларидек бошини кўтариб, андек бижиллаб мақтаниб ҳам қўярди. Унинг кўз олдида давангир Ниёзмурод завқ билан ишлар, лой етказиб устани шошириб қўярди. Уста Қулмуҳаммад ҳам баъзан тили тагига нос ташлай туриб ер остидан Ниёзмуродга кўз ташлар, йигитнинг тоғни урса талқон қиладиган йўғон билакларига, тепадек кифтларига боқиб завқланар, бемадор оёқлари билан бирдан чархни тепиб, чириллатиб айлантитарди. Офтоб сояси ҳовли ўртасига етгач, Бибигул пақирни кўтариб тошқудуқ томон жўнар, сув келтириб қора қумғонни қайнагарди. Ҳовлининг бир томонида Қулаҳмад оғанинг тўриқ оти ер тепиниб кишнарди.

Қулмуҳаммаднинг назарида гўё кунлар осойишта, шоду хуррам ўтарди. У жароҳати битгани, бозори юришиб тургани учун ҳар куни худога минг қатла шукур қилиб, яшай берди...

Лекин орадан икки ҳафта ўтди деганда, Қулмуҳаммад, Ниёзмурод навкарликка олинибди, деган хабарни эшитиб дилгир бўлди. Ниёзмурод зудлик билан Хевага жўнаб кетди. Шу кундан бошлаб бу уйдан яна хуррамлик қочди. Тақдирга тан бериб Қулмуҳаммад беш-олти кун қўли ишга бормай, кўчага чиқиб, чўққайиб ўтирди. Ундан сўнг секин-аста яна ишлашга тутинди. Ниёзмурод билан бир кунда қиладиган ишни бир ҳафтага чўзди.

Бу воқеа Бибигул бағрига ништардек қадалди. Қувноқ, шаддод қиз юзига сўлғинлик чўкиб, ғоятда ҳаёлпараст бўлиб қолди. Қўшни қизлар — дугоналарига ҳам қўшилмай уйда ётар, ҳовлиларни ҳам супурмас, чор-ночор отасига қарашиб қўярди. Негадир, илгаригидек ортиқча ювиниб-таранмас эди, сочлари ҳам чигаллашиб кетди.

«Чувиқ суқиб даштда гўзал бог атдим,
Дўрт йнгитний дўрт ёнимо тоғ атдим...»

деб ашула айтаётган дугонасини ҳам жеркиб солди. Қизлар Бибигулни дарғазаб кўриб, ҳайрон бўлишди.

Шу аҳволда кунлар ўта бошлади. Эндигина барг ёзаётган баҳор, илиқ шамоллар, чийиллаб учган қушчалар, кўкаламзорлар... бари бир кунда Ниёзмурод билан бирга ғойиб бўлди. Жайронқочдида яна илгаригидай тақир сап-сариқ дала қолгандай, баҳор гўзаллиги унинг кўз олдидан тамон йўқолгандай...

Якшанба куни эрта билан, одатдагидек, у яна челақ кўтариб сардобага сувга борди. Ярим қоронғи гумбаз ичига киргач, пақирини сув бўйига қўйиб, харсанг деворга суялди. Худди шу ерда Ниёзмурод унинг белларидан маҳкам қучоқлаб, типирчилаганига ҳам қарамай ўпиб-ўпиб олган эди... Бирдамдан сўнг Бибигул девордаги ғадир-будир харсанг тошни қўллари билан силаб, кейин челагини сувга ботирди-да, битта-битта қадам ташлаб ташқарига чиқиб кетди.

Ҳижрон... Чинакамига ҳижрон кунлари бошланди. Лекин бу содда, қишлоқи қиз ҳижрон сўзининг маъносини тушунмасди. У балки туғилганидан буён бу сўзни эшитмаган бўлиши ҳам таажжуб эмас.

Бибигул ашула айтган дугонасини ўша куни жеркиб берса-да, ўзи ҳам ёлғиз қолганида қўшиқ айтарди. Бу қўшиқни унинг ўзи тўқиган бўлса ҳам ажаб эмас:

Ойлар ўтди, йўқ сандан бирор нишон,
Ишқингда юрак ёнар, жоним, ишон.
Галарсан деб кутдим, кўзларим йўлда
Галмадинг, ёр, нечун қилдинг паришон?..

Бибигул тез-тез тошқудуққа қатнар, ичкарига кириши билан гўё қоронғилик ичида яшириниб турган Ниёзмурод «ваҳ!» деб чўчитиб юборгандай бўларди. Бибигул беихтиёр харсанг деворлар ёнида яшириниб турган Ниёзмуродни қидириб, жовдирарди. У гўё ҳозиргинг ўзидаёқ, қаёқдандир пайдо бўлиб қолгандай туюларди. Бибигул сесканар, яна беихтиёр атрофига аланглар, кимнидир бетоқатлик билан кутарди. Бир зумдан сўнг, у Ниёзмуроднинг бунда пайдо бўлмаслигини, у хон навқари бўлиб, отаси айтганидек, энди шу йўлда умр ўтказажани билиб хомуш бўлиб қолар-

ди. Илгари қушдек енгил бўлган челақдаги сув ҳозир жуда оғир бўлиб, қўлларини узиб юборай дерди. У дунёда ёлғиз, якка ўзи қолгандай бўлди. Тўғрироғи, бу дунё ёруғ эмас, қоп-қоронғи зимистон бўлиб кўринди.

Тўртинчи боб

Жума куни қош қорайишга яқин қум ичидан чиқиб келган уч номаълум суворийни Қулаҳмад элликбоши ўз ҳовлисида кутиб олди. Уларни тошқудуққа сувга кетаётган бир кампир ҳам кўрди. Қулаҳмад оға ўз меҳмонлари отларини молхонага киритиб, ўзларини меҳмонхонага туширди. Элликбоши ош устида улар билан мулоқотда бўлиб турганида, меҳмонлардан бири: «келишдан мақсад...» — деб оғиз очган эди, у: «ҳамма нарса маълум, такрорлашнинг ҳожати йўқ», — деб гапни бўлди. Шундан сўнг у Қушбеги жанобларининг саломатлигини сўраб, гапни бошқа томонга буриб юборди.

— Қушбеги жаноблари бардамлар, — деди бир йигит, — сизга салом айтдилар. «Жайронқочди элликбошини катта мартаба кутиб турибди...» дедилар.

— Иншоолло... Олий ҳазратга хизмат қилиш ҳаммавақт муддаомиз.

— Элликбоши оға, мусалласдан олиб чиқилсин, ичайлик...

— Бекниёз! — У хизматкорини чақирди.

— Лаббай!

— Мусаллас олиб чиқ!

— Хўп бўлади, — у лип этиб ичкари ҳовлига кириб кетди.

— Хў-ўш, қани менга айтинг-чи, — элликбоши гап қотди, — анави, биздан кетган йигитни нима қилдиларинг?

— Новча йигитними?

— Ҳа.

— У найновни қўрган тепасидаги қоровулхонага қўйдик. Эртадан кечгача қоровулхонадан қумга тикилиб ўтирибди. Янги келган кунлари обдан таъзимни бердик. Бечора дунёга келганига ҳам минг пушаймончи еди. Тақдирга тан бериб, Қўшадарбоза тепасидаги қоровулхонада ўтирибди.

— Уни маҳкам тутинглар. Яна қочиб кетмасин!

— Э, ёшулли, хотиржам бўла беринг. Қочгудай бўл-

са — қазой муаллақ ўз бошида. Қочириб юборгудек бўлсак, ҳазратнинг қиличлари бизнинг бошимизда...

— Биламан, сизлар ерга кирса қулоғидан, осмонга чиқса оёғидан тортиб оладиган навкарсизлар. Тийғи-ғарронларинг, ҳаммавақт чархланган. Сизлар лочин эмас, қарчиғай, балки ундан ҳам кучлироқ бургутсизлар. Бургут ҳам камлик қилади, сизларни ҳумо десаммикан...

— Ҳа-ҳа-хо-оо... Омон бўлинг элликбоши. Ҳамма айтганларингиз тўғри. Лекин, қани мусалласдан қуйилсин! Бу ҳумодан ҳам баланд туради.

— Ҳа-ҳа-хо-о-о.

— Хх-хх-ий... — кулди Қулаҳмад элликбоши. — Бекниёз, косаларга тўлдириб-тўлдириб қуй! Бўлақол, мунча бўшашасан!

— Ҳозир, ёшулли.

— Ҳой иниларим, сизлардан бир нарсани сўрамоқчиман: на сабабдан он ҳазратлари яна навкар тўпламоқдалар?

— Қоровулхоналарни мустаҳкамлаб, навкару қора-чирик тўпламоқда... Ҳазратимизнинг андек ғуссалари бор. Ғуссаи босиш учун ҳам бу савдоларни ихтиёр қилдилармикан-а.

— Э, худойим, ўз паноҳингда асра,— Қулаҳмад илтижо қилди.

— Ёшулли,— маст бўлиб қолган йигит элликбоши кифтини туртади,— оға, қани айтинг-чи, ўша нозанин жуда чиройлими?

— Э-э! Иним, алжиманг!

— Сирасини айтаман-да. Бизнинг ҳам бир бошимиз икки бўлмай ўтиб кетаётимиз. Сомону хашакнинг бозори бор, лолаю гулнинг харидори бор, дейдилар. Хашак бўлганда ўзлари бозорга олиб бориб сотардилар. Ул нозанин гулдирким, бизлар харидормиз. Хар-ридо-ор-миз...

— Бас-бас! Ҳақимангиз ҳазрати олийни дуо қилингиз, хонни дуо қилсангиз, сизлар ҳам қидирганингизни топасизлар. Тавба денглар!

— Тавба, ёшулли таъба...

Эртасига эрта билан Қулмуҳаммад тайёр идишларни эҳтиёткорлик билан серпохол қилиб аравага тахлади-да, намози жумагача Қўтирдалага етиб олиш учун ёлғиз ўзи арава ҳайдаб Ҳазорасп томон жўнади. Бора-боргунча укаси Қулаҳмадни дуо қилди. Тагидаги аждардек тўриқни, орқада гумбурлаб келаётган янги

аравани кўриб қувонар, ич-ичидан тўлқинланар, ҳатто ёлғизлиги ҳам билинмасди. Чол эгарга қия ўтириб чексиз далаларни кесиб ўтувчи илонизи йўлда завқ билан борар, баъзан хиргойи қилиб қўшиқ айтарди:

Ғам кетса нетонг бошима дилдор етушгач
Ким, соя қочар нур баякбор етушгач,
Комим не эрур оби ҳаёту не масихо;
Ўлган баданим руҳ топар ёр етушгач...

Қўшиқ кайфичоғликдан дарак беради. Чол бу қўшиқни ёшлиқдан айтарди. У қўшиқнинг маъносига ҳам ортиқча эътибор бермасди, тўғрироғи, тушунмасди.

Уста Қулмуҳаммад қўшиқ айтиб Ҳазорасп томон кета берсин, энди икки оғиз сўзни Бибигулдан эшитинг:

...У ёлғиз ўзи қолди. Кечга яқин дугонаси ҳам ўз уйига чиқиб кетди. Тахмон тагида жон берган онаси кўзига кўриниб, юраги орзиқа берганидан барвақтроқ чироқни ёқди. Яна қўрқув... Шундан сўнг «ишини» олиб, чироқ ёруғида игна чатишга тутинди. Бу ҳам бўлмади. Унинг кўзига яна озиб-тўзиб кетган, жон бериш азобида хириллаб ётган онаси кўринди. Кейин, аллақандай жину чилтонлар наमत устида липиллаб сакраб, бемор атрофида ўйин туша бошлади. Ора-чора ўша тахмондаги эски сандиқ остида сичқон бир нимани қитирлатарди. Бибигулнинг юраги «шув» этиб орқасига тортиб кетди. Яна бир оз муддат ўтгач, у ўрнидан дик турди-да, даҳлиздаги сопол мўндисини олиб, тошқудуқ томон жўнади. Ташқарига чиқиши билан уй ичидаги қўрқувлари тамоман йўқолди. Кечки салқин шамол юзларига урилиб, ҳув, олисдаги тошқудуқ эшигида яшириниб турган Ниёзмурод кўзларига кўрингандай бўлди. Қиз юрагини шодлик тўлқини қамради. Қишлоқ тепасида турган тўлин ойга, ундан сўнг ой томон сузиб кетаётган туясимон қора булутга қараб қўйди. Ўн тўрт кунлик ой булутлар орасида ярқираб турарди.

Бибигул тошқудуқ эшигидан ичкарига кириши биланоқ қандайдир бир кучли қўл уни маҳкам ушлади. Қўлидаги челагини ташлаб юбориб, дод деган эди, оғзига латта тиқилиб, бир зумдаёқ қўллари боғланди. Типирчилаб, кўзларини ола-кула қилган Бибигул бир оздан сўнг тамоман ҳушидан кетди. У фақат уч соя ва ундан сўнг дукурлаб чопиб кетган отларни пайқа-

ди, холос. Бошқа ҳеч нимани билмади. Бир муддатдан сўнг у кўз очганида, уни уч отлиқ дала қоронғилигида қаёққадир олиб-кетарди. Отлар жадал юрган сари эгар қирраси Бибигул қовурғаларини синдириб юборгудай эзарди. Отлиқлар қовурғаларини синдириб юборгудай эзарди. Отлиқлар гаплашишмас, фақат ҳар замон отга шилт қамчи босиб, «чув» деб қўйишарди. Чор атроф қоронғи. Баъзида оёқлари қумга ботиб, мункиб кетган от устидаги суворининг дағдағаси, биқинига урилган пошна зарби билан бир сапчиб яна ўзини эплаб олар, туёқларининг қумга ботиб кетмаслиги учун тиришарди.

Ҷрим кечага бориб, суворилар бир манзилга етишди. Бибигулни отдан туширишиб, бир уйга олиб киришди. Липиллаб ёниб турган пилта чироқ торгина уйни аранг ёритарди. Бибигул уй ичига кириши билан тўрда ўтирган кекса бир аёл ўрнидан туриб келиб, қиз қўлларини ечиб, оғзидаги латтани тортиб олди. Суворилар уйга кирмай ташқарида қолди. Кекса аёл очилиб қолган уй эшигини ёпиб, яна ўз ўрнига қайтиб келиб ўтирди-да, Бибигулга илтифот қилди.

— Ўтир, қизим.

Бибигул турган ерида бўзрайиб тура берди. Кафти билан оғзини бекитиб ерга қаради. От эгарлари эзиб, оғритган биқинининг зирқирашига ҳам қарамай, тик тура берди.

— Ўтир, жон қизим,— деди яна кампир,— бир оз дамингни ол. Ахир одам дунёга бир келади. Сени бу қаҳри қаттиқ кишилар ўғирлаб олиб келишди, ҳаммасини биламан. Кўргулик экан, на иложимиз бор. Ўтир қизим, мана бу кўрпачага ўтир!

Бибигул секин ўтирди. Яхшигина кийинган аёлнинг «иложимиз қанча» деган сўзи, жиндек бўлса ҳам бу хотинга нисбатан ишонч боғлади. Аёл уй бурчагидаги ўроғлиқ дастурхонни олиб, Бибигул олдига қўйди-да, қизни дастурхонга таклиф этди.

— Қизим, хафа бўлма, бошга тушганни кўз кўрар, дейдилар... Мен ҳам худди сендек эканимда бошимга бу савдо тушиб, ҳазратга назира этилганман. Сен ҳам шундай... Эҳтимол, бахтинг очилиб кетар, оллонинг даргоҳи кенг-ку... Отинг нима, қизим?

— Мени қочириб юборинг... Мен эшикдан чиқиб кетай...

— Ёш бола бўлма, қизим! Эшикда аждардек йи гитлар қиличу милтиқ ушлаб туришибди, қочиб бўлмайди. Қаёққа қочар эдик! Чивин бўлсанг ҳам бу ер

даж учиб чиқиб кетолмайсан. Бу гапларнинг ўрнига, сен мендай яхши бир холанинг ёнида эканинга шукур қилгин. Энди тақдирга тан бериш керак. Ҳусн ўлгур одамни не балоларга гирифтор қилмайди дейсан... Қош-кўзларинг мунча ҳам сулув экан. «Қизлар гулга чанг солар, савдогар пулга...» дейдилар. Дунё шундай бевафо, молу мулк бебақо... Қўй, хафа бўлма! Менинг отим Давлатбегим. Ёмон хотин эмасман. Сенинг отинг нима?

— Бибигул.

— Бибигул... Ҳақиқатдан гул экансан. Гулни узиб оладилар, янтоқни ким ҳам узиб оларди.

Бибигул аёлга хўмрайиб қаради-да, кейин ялина бошлади:

— Холажон, мен қочаман. Эшикдан чиқариб юборинг, қоронғилик ичида ғойиб бўламан. Менга ёрдам беринг, холажон. Етимман... Отамнинг ёлғизи...

Бибигул ўрнидан тура бошлади. Аёл қизнинг этагидан тортиб ерга ўтқазиб қўйди.

— Бундоқ қила кўрма, қизим, — у заҳарханда қилди, — агар бундай қилсанг, менинг ҳам бошим кесилди. Бундай хаёлларни калладан чиқариб ташламоқ керак! Мен сенга боя, тақдирга тан бериш керак, деб айтдим-ку, тушундингми?

Шу пайт уй эшиги гирчиллаб очилиб, шоп мўйловли бир киши бошини тикди.

— Арава тайёр, чиқинглар!

Аёл дик ўрнидан турди-да, каттакюн бўхчани қўлтқлаб, бир қўли билан Бибигулни етаклаганча ташқарига чиқди. Ташқарида отлар ер тепсиниб кишнашар, йигитлар ўраб олган «мўрдак арава»¹ тайёр ҳолда ўз асирасини кутиб турарди.

Мўрдак арава орқасига қўйилган кичик шотига тирмашиб ҳалиги хотин аравага чиқди. Йигитлар бўхчани ҳам арава ичига итқитдилар. Ундан кейин Бибигулнинг оқ-воҳ қилиб ўзини ерга ташлаганига қармай, қўлтигидан кўтаришиб, мўрдак арава устига кўтариб олиб қўйдилар.

Бир нафасдан сўнг ўн чоғлиқ суворилар орасида мўрдак арава катта йўлга чиқиб, Хева томон жўнади.

Бибигулнинг ғойиб бўлганини ҳаммадан аввал дугонаси билди. Қўшни қизи эрта билан ҳовлига кириб, овозининг борича Бибигулни чақирди. Жавоб бўлма-

¹ Безатилган соябон арава.

гач, ухлаб ётибди хаёл қилиб, ичкарига кириши билан аччиқ ис димогига урилди. Токчадаги чироқ шишаси қорайиб, лоп-лоп қилиб турарди. Бибигул уйда ҳам йўқ. Яна овозининг бориचा чақирди. Уй эшигини лангиллатиб очиб, токчадаги чироқни пуфлаб ўчирди. У жуда таажжубланди. Боши гаранг бўлиб, югурганича ташқарига, ундан сўнг кўчага чиқиб, тошқудуқ томон тикилди. «Наҳотки у офтоб чиққанда ҳам чироқни ўчирмай сувга борса?» Унинг юрагига гулгула тушди. Нима гап?.. Унинг сабри ортиқ чидамади — югурганича ўз уйига бориб, бу воқеани гапирди. Қизнинг онаси ийлаётган хамири устини ёпди-да, ўрнидан туриб Бибигуллар ҳовлисига чиқди. Дарҳақиқат, ўлик чиққан уйдег ҳамма ёқ ҳувиллаб ётибди. Қиз бошқа қўшниларга ҳам хабар берди. Бирдамдан сўнг қўшнилар кул-лоқ ҳовлисига йиғилишди. Ҳамма ҳайрон...

— Сабр қилиш керак, — деди бир кекса. — Қулмуҳаммад уста бундан уч-тўрт кун аввал Ҳазораспга кетган эди. Қизи бирон уруғиникига кетгандир.

— Ҳа, шу орада бўлиши керак, — деди бир хотин, — ёш нарса, зерикиб ўйнаб кетгандир.

— Чироғи ёқиб қоладими? — деди дугонаси. — Ахир ўт кетиб қолай дебди. Бибигул унақа бесаранжом қиз эмас-ку!

— Бир оз сабр қилайлик.

— Ё тавба! — деди чол бош қашлаб, — қиз боланинг мана шундоқ юриши ҳам яхши эмас-да! Ота бечора тирикчилик деб юрса-ю, қиз уйида ўтирмаса... Ёшларда ҳаё йўқ!

— Элликбошига хабар қилайлик!

— Элликбоши йўқ, — деди чол. — Қулаҳмад ёшулнинг Хевага кетганига уч-тўрт кун бўлди.

Одамлар уй-уйига тарқалиша бошлади. Кимдир: «Уста Қулмуҳаммадни худо уриб қўймаган бўлса яхши бўларди», деб пичирлади. Чол кўчага чиқатуриб, қўшни қизига шу орада хабардор бўлиб туришни, Бибигул келиб қолгудай бўлса, тезда хабар бериб, кўнглини тинчитиб қўйишни тайинлади.

Бибигулдан дарак бўлмади. Кўни билан ҳовли бўм-бўш ётди. Ҳар замон-ҳар замон аллақандай қўрқув ичида кўзлари олазарақ бўлган қўшни қиз ҳовлига кириб-чиқиб, кун бўйи остонада ҳақ деб ўтирди... Эртасига чоштвоҳга яқин уста Қулмуҳаммад янги от-арава-ни гумбурлатиб, қишлоққа кириб келди. У отдан тушиши биланоқ, одамлардан икки кундан буён Бибигул-

нинг йўқлигини эшитиб, ҳангу манг бўлиб қолди. Аввал қизининг бу «ишидан» ғазабланди. Бирдамдан сўнг, ғазабни ақл енгди; оёқ-қўлидан дармон кетиб, қалтираб остонага ўтирди. Утирган ерида бир оҳ тортиди-да, пешонасига шарақ этиб урди.

— Элликбоши йўқ эди,— деди бир одам.— Шу топда келибди, юринг, бориб айгайлик! Эл сўрайдиган бўлгандан кейин чорасини қилсин!

— А-а?..— деди гангиб қолган Қулмуҳаммад бақрайиб.

— Юринг, борайлик.

— А-а? — у зўрға ўрнидан турди.

Улар уч-тўрт киши бўлиб Қулаҳмад элликбоши ҳовлисига боришди. Эшик олдига чиқиб турган қўшни хотинлар уларни хомуш кузатиб, бир-бирлари билан пиचирлашдилар.

Ҳовлига кириб келган одамлар ичида ранги оқариб, довдираб қолган акасини кўрган Қулаҳмад, амалдор чопонини елкасига солиб, сохта ҳайратланиб, акаси ёнига келди. Бибигулнинг йўқолган хабарини эшитгач, бирдан «ғазабланди».

— Ия! Бу қандай гап! — у бақриб гапирди, — лаънати туркман қароқчилар бизни қўядими-қўймайдами! Хон ҳазратлари ғазабидан қўрқмай, шундоқ ҳам ёмон ишлар қиладиларми, лаънатилар!

Одамларнинг хаёли бир зумдаёқ қумликлар томон — туркман уруғлари сари югуриб, юракларда адоват ўтлари алангаланди. Хоннинг доимий қувғинига мубтало — бу атрофдаги бечора туркманлар яна айбланди.

Элликбоши яна ўшқириб, фармономиз гаплар айта бошлади:

— Ҳой, ким бор! Бекниёз! Отни эгарла, милтигингни осиб ол! Ясовулни ҳам чақир! Менинг отимни ҳам олиб кел! Қумга жўнаймиз!

Бирдамда элликбоши ҳовлини бошига кўтариб, бақриқ-чақриқларни кучайтириб юборди. Унинг ҳаддан ташқари ортиқ ҳаракатлари, куюнишлари, туркман уруғлари — «такаёвмит»ларни ҳақорат қилиштини кўрган ҳамқишлоқлари ағрайиб қолишди. Унинг бу дағдағасидан сўнг, ҳозироқ Бибигул топилиб қоладигандай, Қулмуҳаммад юраги тинчиди.

Элликбоши сохта ҳаракатлар қилиб, шоп қиличини осилтириб, икки қароли билан қумга от чоптириб кетди. Кечқурун улар қизни «топиша олмай» қайтиб келишди. Эртасига Тошовуз томонга от чоптиришди, яна

топа олмай қайтишди. Шундан сўнг ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлиб, ташвиш торта бошладилар. Қўшни қизлари ҳам кўчага кам чиқадиган бўлишди. Қизи бор уйлар ўз қизларини маҳкам тутдилар. Қулмуҳаммад бўлса кўксини захга бериб ётди. Бундан бошқа яна нима ҳам қила олади. Эллиқбоши бўлса бу ҳодиса ҳақида Хевага хабар бериши, амалдорлар орқали қизни қидиртирмоқчи эканини акасига айтиб, уни сабр қилишга чақирди.

Кунлар, ҳафталар ўта берди. Бибигул бўлса шу бедарак кетганича кета берди.

Бешинчи боб

Мўрдак аравадаги Бибигул темир қафас ичидаги қуш эканини, париллаб ўзини симга ура бергани билан бузиб чиқолмаслигини пайқагач, бармоқларини тишлади. Уйқу босиб мудраётган Давлатбегимга ҳам қарамади. Барибир у мудраб ухлаётгани билан арава атрофида уч-тўрт навкар қонга ташна тигларини белларига боғлаб, чор атрофга аланглаб кетаётганини кўрди. Бирдан у қуш бўлиб қолса-ю, қанот қоқиб учиб кетса. Ана шунда бу тутқунликдан қутулиш мумкин эди.

Тепалик ер келганда аравакаш отни қамчилаб қолди. Кучаниш, «ҳа, чу-чу»лаш Давлатбегимни чўчитиб, уйғотиб юборди. У бойқуш кўзидек чақчайган кўзларини Бибигулга тикди. Қиз ёнида ўтирганини билгач, дарҳол бўҳчасини ушлаб кўрди. Ҳамма нарса жойида. Шундан сўнг кўнгли хотиржам бўлиб, Бибигулга гап қотди:

— Бир чойнаккина чой бўлганда ичардим. Кўнглим айнаб кетяпти, Бибигулбека... — Хон хотинларига ўхшатиб унинг номига «бека»ни жўрттага қўшиб айтди. — Айланай қизим, бир оз мизгиб ол, йўл олис. Мен йигирма йилча Моҳпарча ойимларнинг хизматларини қилганман. Саид Темирғози тўрам тўққиздан ўнга қадам қўйдилар. Валеаҳд тўрамнинг тарбияларида анча хизматим бор. Давлатбегим десангиз мени бутун Нуруллабой¹да биладилар. (Дарҳақиқат уни билишар, лекин уни сарой аъёнлари «Далла — маҳдола» деб атадилар.)

Бибигул бошини қуйи солгани ҳолда индамай, истар-истамас унинг гапларини тингларди.

¹ Хон ўрдаси. Ҳарам ҳам шу ерда.

— Ҳазрат мени иззат қиладилар. У киши ёшлигимда шўхликларимни кўрганлар, юракларида меҳрим бор... Бундан икки ҳафта аввал бир осий канизни мушук билан қопга солиб, калтаклашаётганида гуноҳини ҳазратдан сўраб, ўлимдан қутқариб қолдим. Кўп одамларга яхшилигим теккан. Сен ҳам измимда бўлсанг, бошингга тушган балони қайтараман. Худойназар пошшоб¹ ҳам мен билан яқин...

— Қари отам бор. Онам ўлган... Отамнинг мендан бўлак фарзанди йўқ. Менга шафқат қилинг, хола, мени озод қилиб юборинг, сизни ўла-ўлгунимча дуо қиламан.

— Хў-ў-п!

— Илоҳим умрингиз узоқ бўлсин...

— О-мин! Айтганинг келсин!

Бибигул жон-жаҳди билан юзига фотиҳа тортди.

— Хевага борганимиздан кейин, сени ҳарамда яхшилаб ясантираман, қошларингга қалам, кўзларингга сурма тортаман. Дунёда йўқ тиллою ёқут, зумраду забаржадларни бўйнингга осаман. Бир кеча ҳазратимнинг кўнглини оласан. Бутун нози карашма, жамийки қилиқ-эркаликларингни аямайсан... Ундан сўнг, қанча сарупола билан сани озод этиб, балки кўнглинг хоҳлаган ёққа ўзим элтаман...

— Вой-й ўлай!!!

— Қўрқма, аввал шундоқ кўринади, кейин ҳеч гап эмас. Ҳазратим бўри эмаски еб қўйсалар... Бир кеча минг кеча эмас, қанчалаб канизлар ёнида ётишга зору... Ҳа, бечоралар эркак десаю ютиб юборгудай бўладилар!

— Бундан кўра ўлганим яхши! Ўзимни ўзим ўлдираман, лекин бундай иш қилмайман! Ахир мен бир йигитга унаштирилганман.

— Ким у? Ёлғон!

— Йўқ, рост.

— Рост?

— Рост! Ахир у хон навқари. Менинг отам ҳам хон навқари бўлган. Хон бу гапни эшитса, мени тезда бўшатиб юборади. Унга айтиш керак! Жуда тез айтиш керак!

— Навқар дегин?

— Навқар!

— Оти нима?

¹ Пошшоб — соқчиларнинг бошлиғи.

— Оти Ниёзмурод. Менинг отамнинг исми Қулмуҳаммад. Улимимга розиман, аммо Ниёзмуродга бевафолик қилмайман!

— Гап мундоқ дегин?

— Шундоқ! Мени бу балодан асранг, қўйиб юборишин. Айттинг, холажон, мени қўйиб юборишин!

Мўрдак арава яна тепаликка кўтарилди; аравакаш билан навкарлар «ха-ха»лаб отга қамчи уришди. Ундан кейин арава настлик томон қалдираб чопиб кетди. Давлатбегимнинг юраги шигиллаб, гапириб турган гапи бўғзида қолди. Бир нафасдан сўнг от-арава тинчиб, секин юра бошлаганида гапини давом эттирмоқчи эди, нима демоқчи бўлган фикри ёдидан кўтарилди. «Бир чойнак аччиқ чой бўлганда маза қилиб ичардим», деб қўя қолди.

Мўрдак арава гилдираклари туни билан кимсасиз саҳрода қалдираб айланди. Тонг отишга яқин Ҳазораспга кириб бордилар. Бунда нонушта қилиб, отларни сугориб, яна йўлга тушишди. Куни билан жадал йўл юриб, кечга яқин Хевага етишди. Мўрдак арава олдига ташлаб қўйилган қора парданинг жиндак очилиб қолган еридан узоқда қад кўтариб турган кўк минор кошинлари ярқираб кўринди. Бибигулнинг юраги бир арзиқиб тушди. Арава Қўшадарбоза ичидан гумбурлаб, Ичонёпнинг букир кўприги устидан ғирчиллаб ўтди. Бибигул юраги кўкрак қафасини ёриб юборгудай гурс-гурс урар, чодир тирқишидан осмонга бўй чўзган минораларга, мадрасаларнинг баланд пештоқига тикиларди. Кўз олдидан бир-бир ўтаётган кўҳна қаср деворлари, Тошқовли кунгуралари, Польён Маҳмуд мақбараси тепасидаги яшил гумбазию тор кўчаларда юрган отлиқ ва пиёда кишилар, четан арвалар, нонвойлар, мешқобчилар... унинг диққатини ўзига тортмади. Буларнинг бари шарпадек, боши ҳам, охири ҳам бўлмай, кўз олдидан чарх уриб айлана бошлади.

Орадан кўп ўтмай арава Нуруллабой ўрдага етиб келиб, пишиқ ғиштдан ишланган кунгурадор катта қаср дарвозаси ёнида тўхтади. Катта дарвозанинг икки ёнида қидиқ осиб турган икки навкар аравага шоти қўйиб, Давлатбегимни қўлтиқларидан ушлаб, авайлаб ерга туширдилар. Мўрдак арава атрофидаги отлиқ навкарлар ҳам ерга сакраб тушдилар. Шу фурсат юзларига қора тўр парда тутган Бибигулни ҳам ерга туширдилар. У: тушаётганида, бошидаги қора

тўр пардага қадалган олтин пистонлар йилтираб, жила сочди. Ярим эгилган, беҳол Бибигул Давлатбегим билан бирга қаср дарвозасидан ўтиб, ичкарига — қарамга кириб кетди. Отлиқ навкарлар мўрдак аравани қаср дарвозаси ёнидан айлантириб, бошқа томонга олиб кетишди.

Қаср дарвозасидан ўтгач, Давлатбегим яна каттакон бўхчасини қўлтиқлаб, бир қўли билан Бибигулни етаклаб олди. Улар каттакон ҳовлига киришди. Ҳовли атрофида гир айланган уйлар, олдига баланд гулдор устунлар қатор терилган катта айвонлар гилам нусха гуллар кашф этган эди. Ҳовли ерига текис қилиб япалоқ гишт ётқизилган. Уч-тўрт катта гужум дарахти ҳовли сатҳига соя ташлаб турибди. Ҳовлида юрган хотинлар Давлатбегим етаклаб келаётган қизга тикилиб ҳайратланишар, баъзилари истеҳзо билан кулиб қўярди. Ҳовли ўртасида турган ёш бир жувон бурнини қийшайтириб ҳам қўйди.

— Бибигулбека, — деди Давлатбегим қайрилиб қараб, — булар канизлар, яъни хон ойимнинг чўрилари...

Улар узун йўлаклардан ўтиб, яна бир катта ҳовлига чиқдилар. Бу ҳовли, ҳам ўзининг кўрки, ҳашамати билан аввалги ҳовлидан қолишмасди. Кунгурадор, кўркама айвонда ўтириб дутор чертаётган ёш бир жувонга кўзи тушган Давлатбегим бош қимирлатиб, имо қилди.

— Яна ўғирлабсанлар-а... — деди ёш жувон дуторини бир зум тўхтатиб.

— Ҳа шундоқ тилингиз кесилсин, сулув каниз.

— Ҳа, Далла!

Давлатбегим канизакнинг бу гапини эшитса ҳам, ўзини эшитмаганликка солиб, ўтиб кетаберди.

Бибигул қушхонага судраб олиб кетилаётган эчкидек аъзойи бадани титраб, тўрт томонга жовдирар, аранг қадам ташларди. Учинчи ҳовлига ўта беришда рўпарадаги йўлакдан чиққан бир жувон уларнинг йўлини тўсди.

— Мановини олинг, — жувон Давлатбегим кафтига бир танга қўйди.

— Бахтинг очилсин, Ёқут каниз, — у тилла тапгани дарҳол пешматининг ички дўнтакига тикди, — қа, бугун ҳовузга чиқиб чўмилувдиларингми?

— Ҳа...

— Нечук мен йўғимда ҳовуз базмини ихтиёр қи-

либдилар... Астаъфирилло! Танганинг кўпими ким олди?

— Шахло каниз.

— Шахло каниз?

— Ҳа. Тунов куни айтганим ёдингиздан чиқмадимми?

— Йўқ.

Давлатбегим билан Бибигул узун, қоронғи гиштин йўлакдан ўтиб, учинчи ҳовлига чиқишди. Бу ҳовли ҳам ўзининг ҳашамати, ярқираб турувчи сирли деворлари, ўймакор оқ мраммар тошлар устига ўрнатилган баланд, кунгурадор устунлари, нақшин пештоқу ганч тоқчалари билан аввалги ҳовлилардан қолишмас эди. Бибигул хаёли ўзида эмас, у етти қават жаҳаннамнинг тагига тушиб кетаётгандек бўларди. Баъзан ҳовлилар атрофини ўраб олган бир терак бўйи баланд деворлар тепасига қараб қўярди. Эҳтимол, бу қўрғонлар орқасида қилич тутган навкарлар кечаю кундуз кўз юммай қоровуллик қилсалар керак. Баланд тик деворлар унга қараб: «Қуш бўлсанг ҳам бундан учиб чиқиб кетолмайсан», дегандек бўларди. Зиндонни кўрмаган Бибигул «зиндони шу бўлса керак», деб хаёл қилди.

Улар узун, ярим қоронғи йўлакдан ўтиб, тўртинчи ҳовлига чиқишди. Бу ҳовли аввалгиларига қараганда анча кенлиги, сатҳидаги турли-туман гуллар, шафтоли, ўрик дарахтлари, ундан кейин ўртадаги чорси тошдан ясалган ҳовузи билан ажралиб турарди. Бу ҳовлининг кунчиқар томонида ердан уч газ баланд қилиб катта шийпон қурилган. Шийпоннинг орқа томони бир-бирига туташ, биридан бирига кирадиган, европача хоналар ичига чўғдек туркман гиламлари ёзиб қўйилган. Айвоннинг ўнг томонида яна зиналар билан кўтарилиб, ичкарига кирадиган уйлар. Бу кичик хоналарда канизаклар яшайди. Ҳовуз рўпарасидаги баланд айвон панжаралари ёнига қалин қилиб мпак кўрпачалар, духоба болишлар ташлаб қўйилган. Айвон устунидида бир кимхоб тўн ҳамма вақт осиглиқ турарди. Канизаклар мана шу қуруқ кимхоб тўнга тикилишиб, хафақонлик билан умр ўтказардилар.

Давлатбегим Бибигулни ҳовуз бўйидан олиб ўтиб, зиналар ёнига олиб келди, «гулларни қара, қандай чиройли очилибди», дегандай қизга имо қилди. Бибигул гулларга ҳам, Давлатбегимга ҳам қарамай жомуш бошини эгди. Улар зинапоялардан кўтарилиб, яна бир

ихчамроқ ҳовлига киришди. Узун айвонларда ясаниб ўтирган ёш жувонлар ялт этиб Бибигул билан Давлатбегимга қарашди. Беш-олти қадам босгандан кейин, Давлатбегим чапга бурилди-да, эшик олдида тўхтади.

— Мана бу сенинг хонанг.

Бибигул жавоб бермади.

— Қани, кирайлик,— у Бибигулнинг қўлидан тортиб уй ичига олиб кирди-да, қўлтиғидаги бўхчани тап этиб ерга ташлади.

— Яхшими? Қара, жуда яхши. Бундай уй ҳеч кимда йўқ. Утир, бир нафас дамнингни ол, кейин ҳаммомга тушамиз. Мен сени ясантираман. Мен уйимга кириб чиқай, каниз ўлгурлар титкилашмадимикан...

У ташқарига чиқиб кетди. Тутқун Бибигул уй ўртасида туриб атрофга аланглади. Шиплари гулдор тоқи, деворлари ганч, гилам, тахмонда қават-қават кўрпа, кўрпачалар. Тошойна ёнида турли-туман безаклар: сурмадон, тароқ, упа, тиллақош, сочпопук...

Нима қилиш керак? Наҳот унинг ёшлиги, муҳаббатти бирданига поймол бўлса! Наҳотки одамлар шундай ёмон! Наҳотки Саид Асфандиёрхон ўз навқарининг қизини ўғирлаб кетса! Наҳотки у шундай уятсиз, беҳаё! Эрта ё индин Ниёзмурод билан учрашганда юзига қандай қарайди?! Учрашармикан?..

Бибигул хаёлга чўмди. Қошлари чимирилиб, кўзлари бир нуқтага қадалди. Унинг кўз олдига мункайиб, қариб қолган отаси, ундан кейин бошини қуйи солиб турган Ниёзмурод лоп-лоп кела бошлади. Тошқудуқ ичидаги шўхликлари ҳам, Ниёзмуроднинг маҳкам қучиб, лабларидан ўпиб олгани ҳам хаёлидан ўтди. У беихтиёр тошойна ёнида турган учли қайчини қўлига олди-ю, уни енгига яширди. Бир нафасдан кейин юрагига яна бир гулгула тушиб қўрқув босди. Даҳлиздан кимнингдир, қадам шарпасини эшитгач, қайчини яна ўз жойига қўйди. Шарпа ўтиб кетди. Бибигул уй ўртасида қаққайиб тура берди. Кўзи эшик орқасидаги қўл ювадиган мис кўзачага тушди. Бу унинг сопол мўндисига жуда ўхшар экан. Унинг мўндичаси ўша кун булоқ ёнида қолди. Синмадимикан?.. Бир дамдан кейин у яна қайчини олиб, липласига яширди. Шу орада даҳлизда яна оёқ шарпаси эшитилди.

— Бибигулбека!— эшик очилиб Давлатбегим кирди,— қани, юр бўхчани ҳам кўтариб ол. Ҳаммом ҳам иссиқ экан, сени бир чўмилтириб олай!

Улар яна ҳовлида, бир неча уйлар эшигини босиб ўтиб, бурчакдаги қорайган пастқам уйга киришди. Туйнуклардан буғ чиқиб турибди. Давлатбегим бўҳчани намат устига қўйиб, тош супача ёнига келди.

— Қани, ечин! Тезроқ бўла қол! Менинг сендан бошқа ишларим ҳам бор.

Бибигул индамай турган эди, Давлатбегимнинг зардаси қайнади. Жеркиб солмоқчи эди, бир гап ёдига тушди: у яна мулойим бўлиб, сохта ялинчоқлик билан Бибигулнинг кўйлак тугмачаларини ечиб, бошидан кўтариб олди. Ундан сўнг липпасига қўл урган эди, бир нарса ерга тушиб, жаранглаб кетди. Давлатбегим ярим қоронғилик ичида эгилиб, ердан тигдор қайчини олди..

— Бу нима қилганинг? Қани менга айт-чи, бу нима қилиқ?!

— Шундай. Мен бевафолик қилмайман!

— Кимга!

— Сизга уни айтганман..

— Эсингни ебсан! Сен ҳазратга вафо қил, у кишидан вафодор киши бу дунёда йўқ! Агар тиг сақлаганингни билиб қолсалар, калланг кетади. Қопга солиб тепкилашади...

— Мен ўзимни ўзим ўлдираман.

— Хи-хи-хи-хи... нодон! Ёшлик — нодонлик, мен ҳам шундоқ ёшимда неча бор ўзимни ўзим ўлдираман деган эдим.

— Ҳа, каломулло урсин!

— Ҳаммом ичида каломуллони гапириб бўлмайди! Қўй хафа бўлма, биз хотинларнинг қисматимиз ҳамма вақт шундай... Мен ҳам сендек аспраман, қандоқ қилай, пешонам экан. Мен ҳам бир йигитга кўнгил қўйган эдим, у ҳам қолиб кетди. Кейин эшитсам, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, ўша йигит бошқа-бир қизга уйланиб олибди. Юрагим совиди. Йигитлар бевафо. Агар сен ўлсанг, эртагаёқ ўша Ниёзмурод бошқа қизга уйланади. Гапимга ишонавер!

— Мурувват қилинг, мени қочириб юборинг, — Бибигул унинг оёқларига осилиб йиғлади.

— Бас. Қани, устингдан сув қуй!

Олгинчи боб

Ниёзмурод Хевага келгандан сўнг, бошқалар қатори у ҳам бир ҳафтача Қўшадарбоза юқорисидаги карвон саройда ётди. Шундан сўнг у навкар анжомлари

тақиб, ўткир қилични белга осди. Катта майдонда ҳарбу зарб машқлари ҳам бошланиб кетди. Машқ куни анча кексайиб қолган сарбоз унинг йўғон гавдасига бир зумгина тикилиб туриб, кейин ёнига чақирди:

— Қумда от чоғанмисан?

— Ҳа.

— Қўлингни тушир, қийшайма!— Сарбоз дўқ урди,— навкар ёшулли билан қандай мулоқотда бўлмоғини ўнбоши айтмадими?!

— Афв этинг ёшулли.

— Қаердан келгансан?— сарбоз катта чўғирма босиб турган бошини тик тутиб сўради.

— Жайронқочди қишлоғидан.

— Деҳқонмисан?

— Кулолман.

— Абжир йигит кўринасан... Қилични тўғри сол. Сен қилични ён солаётирсан, шу сабабдан новда узилмай, ағанаётир, тушундингми?

— Тушундим.

— Чопиб келаётганингда тақиминг билан отни қис. Ундан сўнг от жиловини торт, у икки оёғини кўтариб, душман отига сапчийди. Бу аснода сен «оллоҳу акбар» деб ғаним бошига қилич сол! Тушундингми?

— Ова, ёшулли.

— Бор энди, отингга мин!

Нийёзмурод лапанглаб, чанг кўтариб чопаётган ётликлар томон жўнади.

Орадан икки ой ўтар-ўтмас, қўшин орасида: «Эрнаввар олагўз»¹ яна бош кўтарибди», деган миш-мишлар тарқалди. Аввал бу миш-мишларга унча ишонгиси келмаган сардор, шанба куни эрталабки саломдан сўнг, Ашур маҳрамдан хон чорлаганини эшитиб, шу куни тўпга яқин Асфандиёр қабулига борди. Бу ерда «миш-мишлар»нинг ҳақиқат эканини билди. Дарҳақиқат, хон Хўжайли устига қўшин юборажагини, тезликда уч юз навкарни бекаму кўст тайёрлашни, ўттиз чоғлиқ навкар амалдор ёнида бўлиб, милтиқлар билан қуроллансинлар, деб айтди. Қолган навкарларга машқ — таълим беришни бўшаштирмаслик, қоровулхоналарда ҳам ҳушёр туришни, зиндонбонлар ихтиёрига ҳам бир неча иш кўрган навкарлардан юбориш лозимлигини таъкидлади. Ундан сўнг Бадркентда (ҳозирги Тахта қиш-

¹ Хева хонига қарши курашган қорақалпоқ халқ қаҳрамони.

лоғи) Жунайд кучайиб «фуқаро бошига не шўриши говғоларни» солаётганини, Хевага ҳам таҳдид қилмай иложи йўқ эканини тушунтирди. Хон бу гапларни гапириб бўлиб, «яна бошқа гап бормиди?» дегандай ишора билан Ашур маҳрамга қаради. Маҳрам қўл қовуштириб: «Йўқ, ҳамма гапни айтдингиз»,— деб қуллуқ қилди. Хон яна сардорга қаради.

— Милтиқ ҳунарини ҳам навкарларга ўргатинг. Оқ подшодан яна милтиқ сўрадим.

Сардор қуллуқ қилиб бош эгди.

— Уч юз навкар сафарига укам Саид Абдуллохонни сардор этиб, фармон бердим. Ашур маҳрам ҳам Саид Абдулло ёнида боради. Сиз Хевада, менинг ёнимда бўлгaysиз. Жунайд такаёвмитларни йўқотишда мен сизга суянаман. Бўлгуси ҳарбу зарбдан сўнг, сиз сермартаба зотга «ғозий» унвонини бериб, эл-юртни шоду ҳуррам қилгаймиз. Бу сафар Хевада қолинг.

— Хизматингизга жоним фидо, улуг ҳазрат,— деди қўл қовуштирган, боши қуйи сардор. Лекин унинг ҳарбий юришга қатнашмаётганидан кўнгли малул бўлаётгани сезилиб турарди.

Хон Ашур маҳрамга қараб кўз қисиб қўйди. Маҳрам тавозе билан бош қимирлатди. Кекса сардор ружияси хонни кулишга мажбур этди. Хон хириллаб кулди-да, одатдагидек аччиқ ҳазил қилди.

— Отга тақа қоқса, буроқ ҳам оёқ кўтарар экан...

— Буроқ эмас, эшак денг, ҳазратим, майли, мен эшагингизман. Биз эшаклар хизматингиздамиз, деди сардор ярим ҳазил, ярим заҳарханда билан.

Хон юзидаги табассум учиб кетди. У андак ўйлаб қолди-да, сўнгра Ашур маҳрамга қаради. Ашур маҳрам бўлса билинар-билинемас бош чайқади, бу эса «қизишманг» ишораси эди.

— Бас, сардор, хафа бўлманг. Яқин кунларда яна бир фармон чиқарамиз, шоду ҳуррамлик сизни ўз канирига олади. Ишни пухта қилиб, навкарларга яхши таълим беринг. Бу сафар укамни юбормай иложим йўқ,— деди хон ва шу аснода яна Ашур маҳрамга ялт этиб қаради.— Гурландан келтирилган қизни, сардор, сизга бердим, ўша соҳибжамол чўрингиз бўлсин.

— Э, қуллуқ, қуллуқ,— сардор хурсанд бўлиб кетди. У яна бир карра хонга қуллуқ қилди. Шундан сўнг Ашур маҳрам, сардор хон билан хайрлашиб, то эшик олдигача орқалари билан юриб, ташқарига чиқиб кетдилар.

Душанба куни хон фармони билан Саид Абдуллохон тўра ҳамда Ашур маҳрам бош бўлган уч юз отлиқ шитоб билан Хўжайли томон жўнади. Бу ўбдан яхши қуролланган навкарлар ичида Ниёзмурод ҳам бор эди. Отлиқлар қанча муддат йўл юриб, қанча манзилу мароҳилни тай этиб, Қўшкўпирдан, ундан сўнг Бадрхонқалъасини ёнлаб ўтиб, эртасига кечга яқин Тошовузга кириб боришди. Тошовузда тунаб, эртасига саҳар пайтида яна йўлга тушишди. Йўлда Саид Абдуллохон Кўҳна Урганч йўли яхши бўлганлиги, йўлда қудуқлар кўплиги, жайрон ови қилиб, кейин Кўҳнадан Хўжайлига шитоб билан от суришни гапириб, Ашур маҳрамга мурожаат этди. Ашур маҳрам бўлса, шу оннинг ўзидаёқ Саид Абдуллохон тўрага эътироз билдирди:

— Тўрам, асло!— деди мағрурова бош қимирлатиб, бир оз жимликдан сўнг у ўзининг эътирози кескин бўлганлигини пайқаб, уни юмшатишга ҳаракат қилди.— Улуғ тўрам, сиз айтган тadbир ҳам гоятда оқилона. Биз шундоқ қилиб, Кўҳна Урганчдан Хўжайлига от суришимиз мумкин. Лекин, аввало ҳазрати олий, қушбеги, икки иноқ, амлакдорлар ва яна қола берса фармончию сардор Муҳаммад Яздон паноқ, олий ҳазрат салтанатининг мартабалик аъёнлари ҳамжиҳат бир қарорга келгандурмизки, бу қарор ила Тошовуздан сўнг ҳам қум усти билан тўғри Хўжайлида бош кўтарган қароқчилар бизнинг келишимиздан воқиф бўлмагайлар. Жайрон овидан алҳазар, тўрам!

— Эҳ-хи, ҳа-ха-а... Ашур маҳрам, тасанно, тасанно!— Саид Абдуллохон изва бўлганини яшириб кулди,— оғам салтанатининг ўткир қиличисиз, пайқадим. Фикрда Афлотунсиз... Офарин, офарин!.. Лекин, бир нарсага ҳеч тушунмайман, оғам не сабабдан Исломхўжа ҳазратларига салтанат калитини, хазина эшигини очиб қўйибдилар? Ахир у тиллоларнинг барини шамолга совураётир?

— Лаббай?

— Тўғрисини айтсам, бу ишларга ақл бовар қилмай қолди,— Саид Абдуллохон тўра Ашур маҳрам билан Исломхўжа ўртасида кўздан низо борлигини яхши биларди. У ўзининг ноқулай тadbири бекор қилиниб, изва бўлгандан сўнг, Ашур маҳрамни ҳам ўт олдирмоқ учун Исломхўжадан гап очди. У яна савол берди.— Оғам дарҳақиқат уни хуш кўрурларми? Бу, мендан кўра кўпроқ сиз жанобга маълум?

— Хуш кўрганда қандоқ, тўра?

— Лаббай?

— Шундоқ. Ахир киши ўз қайнотасини ҳам хуш кўрмайдими?

— Оғам хуш кўрсалар ҳам, мен хуш кўрмаймак, маҳрам. Сиз бу фикрни оғамдан пинҳон тутмоғингизни ўгинаман. Ислохўжа салтанатимизга тушган қурт.

— Далил керак тўра!

— Далил?

— Далилсиз айтеангиз яхши бўлмас. Гарчи сиз, Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон улуг ҳазрат, жаннат маконнинг азиз фарзандларидирсиз. Лекин, бу замонда оғайнингизнинг аркони давлатлари у Ислохўжа калладароз қўлидадир. Биз бўлсак, бир маҳрам, содиқ қул. У бўлса, аёнлараро ва яна қола берса фуқаро ичида ҳам катта обрўю эътибор қозонган. Уйлаб гапиринг, тўра, у сизни аждардек ўз комига тортиб ютиб юбормоғи ҳам мумкин.

— Астаъфирилло. Чунонам таъриф қилдингизки, бу Хоразм музофотида ул калладароздан ўзга каттароқ одам йўқ, бир ишончли кишининг айтишича, Ислохўжа бошқа мамлакат жосуси бўлиб, оғамни тахтдан тобутга тортиш ниятида эмиш... Бунга нима дейсиз?

— Бу гаплар ростми?

— Рост.

— Нега ҳазратга айтмадингиз?

— Айтаман, найти келиб қолар.

— Айтинг, азиз тўра, мен сизнинг сўзларингизни тасдиқлайман, тушундингизми?

— Тушундим.

— Сиз аввал айтганингиз айни муддао. Ундан сўнг у ёгини менга қўйиб берасиз. Ахир, олий ҳазрат мен айтган сўзларга ҳам унча-мунча эътибор қилишларини билсангиз керак?

— Тушунаман.

— Бу калладароз, бадкирдорни ўртадан кўтариб ташлайлик. Мамлакатимиз осойишталик топади. Хазинамиз ҳам соврилмайди. Сизнинг замонангизда ўзим хизмат қилолмасам, ўғлим содиқ қулнингиз бўлиб, хизматингизни қилар.

— Ташаккур, маҳрам. Саломат бўлғайлар!

Отлиқлар қум тепаликлари оша чанг кўтариб олға юра бошлади. Чарчаган, сувсираган отлар кишнашиб сўлиг чайнашарди. Кун қайтишига яқин отлиқлар дарё томон йўл олди. Узоқ-узоқлардан баланд тепалик — Назлимқон-слу қабристони, ундаи нарида пардадек

қўнғир туман ичида Гавур тепалиги ҳам худди соядек кўринарди. Қўшин ичидан аллакимлар Назлимқон-слу тепалигига қараб бу ердаги Шибли авлиё мақбарасига қараб, от жиловини қўйиб юбормаган ҳолда, бир қўллаб юзларига фотиҳа тортдилар. Бировлар бепарво ўтиб борарди. Бирдамдан сўнг кимдир Шибли авлиё қабрининг узунлиги қирқ газ эканлиги, уни ўз кўзи билан кўргангани ва яна Назлимқон-слу тўғрисидаги ривоятларни ҳаяжонланиб гапирарди. Хўжайлига бир тош йўл қолганда отлиқ навкарларнинг бостириб келатганини эшитган Қорақалпоқ бийи ёнига икки оқсоқолни олиб, уч отлиқ бўлишиб Саид Абдуллохон тўра билан Ашур маҳрам истиқболига чиқди. Улар икки юз қадамча нарида отдан тушиб, пиёда юриб келиб, салом бериб, итоат ила таъзим қилишди.

— Олий ҳазрат фармонларига бўйсунмай, қароқчилик қилмоқдан мақсад надир?—Саид Абдуллохон тўра от устида турган ҳолда ўзининг ингичка овози билан бийга савол қилди.

— Солиқларни тўламасликдан мақсад надир?!— Ашур маҳрам ҳам савол берди.

— Салиқлардан беремиз,— деди бий, сўнг ёнидаги кексаларга қаради,— але муддет бир шигар?

— Муддат ўтди!— Ашур маҳрам зарда билан гапирди.

— Эрназар олагўз ва яна бошқа қароқчиларни тутиб берасан!— деб хитоб қилди тўра.

— Эрназар олагўз жўққўй, тўрем. Анов, биздинг қипчақ, белсари, ўдан сўнг мойли — болта уругимиз ишинде келисмевшилик шикти,— деди қалтираб бий,— келисмевшиликти басдиқ, оға...

— Тўрем, жигитларингмен қўноқ бўл,— деди бий ёнидаги кекса,— Хўжайли элинде мереке жасайиқ.

Текис қумликлар устида шамол гувиллаб учарди. Янтоқ ва жинғил шохлари титрар, отлиқлар атрофида пайдо бўлган тўда қора қарғалар қумга қўнишар, дам чағиллашиб осмонга кўтарилиб, бир-бирини қувлашарди. Чарчаш натижаеида сафни ҳам текис тутишга унча риоя қилмаган навкарлар эгилишар, бир-бирлари билан гаплашардилар. Сувсираган отлар ер тепиниб, қўпол туёқлари билан қумни ковлашар, пишқириб, кишнашиб, ёнларидаги отлар билан тишлашарди. Отлиқларнинг кўзи тўрада. Лекин кўп йиллардан буён навкарлик қилаётган кишилар Саид Абдуллохон тўрадан кўра кўпроқ Ашур маҳрам руҳиясини кузатарди.

лар. Чунки, ҳамма иш шунинг қўлида эканини, тўра эса «хўжа кўрсин»га юрганини, унга фақат ота-боболари олган «баҳодирхон» деган унвон олиш зарурлигини билишарди.

Саид Абдуллохон тўра бир лаҳзалик сукутдан сўнг гешонасини қоплаган қўнғир чўғирмани андак кўтариб қўйди-да, Ашур маҳрамга қаради. Бу пайт унинг чўғирмасига — манглайига қадалган кумуш нишон қуёшда ярқираб кетганини пастда турган уч қорақалпоқ кўриб турарди. Чўғирма тепасида ҳам яна бир нима ялтираб кўриниб кетди. (Саид Абдуллохон тўрани хеваликлар — «жиғали телпак» лақаби билан аташарди.)

— Қандай қарорга келдик? — секин шивирлади тўра.

— Булар ёлгон сўзлайди, — деди пинагини бузмай Ашур маҳрам.

— На қилдик, айтинг оталиқ?

— Эрназар олагўзининг ҳазратга қарши бош кўтаргани маълум, солиқни тўламаганлари ҳам маълум. Ҳазрат бизни мунда юборишларида бир сиёсат кўришиб қўйинглар, токи салтанатимиз мустаҳкам бўлиб, тоабад барқарор бўлсин, дедилар. Иккиламчи, шайхулжелом зоти поклари Хўжайли эли намозу ниёзни вақтида қилмайдурлар. Беш вақт намозни дашти қипчоқ, Хўжайли эли ёддан чиқариб, олло-таолога мункир келибдурлар, деб айтдилар. Ундан сўнг, сиздек улуғ тўра баҳодирхонлар нўмига номуносиб иш қилиб орқага қайтмоқлиги тўғри эмас! Биз андоқ қилмоғимиз керакдурким, бу тўмонда — Чимбой, Тахтақўпир, Қораўзан, Кегейли, юқори томонда — Қўнғирот, Ушсой, Қозонкетган қолаберса — Шуманай, Кўҳна Урганч, Бадркент элларига намуна бўлиб, олий ҳазрат салтанатларини қиёматгача унутмағайлар! Бийга айтинг, бизлар мунда бир муддат кутгаймиз, бу лаҳзада улар ўз элатларига бориб, қароқчи Эрназар олагўзни йиғитлари бирла тутиб гетурсинлар! Солуқларни ҳам гетурсунлар! Йўқса, Хўжайли элини чопгаймиз!

— Бий! Гапимга қулоқ сол! — деди дўқ уриб Саид Абдулло тўра. — Бизлар мунда бир муддат тургаймиз. Бу пайтда сен ўз элатингга бориб, қароқчи Эрназар олагўзни йиғитлари билан тутиб гетур! Йўқса, Хўжайли элини чопгаймиз!

— Вой-буй, — деди йиғламсираб, ердаги уч пиёда, — шафқат қил, тўрем, жевур қилма...

Шундан сўнг улар орқаларига қайтиб, отларига

миндилар-да, ўз элатлари томон кетдилар. Тўра билан Ашур маҳрам навкарларни дарё бўйига олиб бориб, нонушта қилишни, отларни суғоришни буюрди. Беш отлиқни пойлоққа қўйди.

— Дажжол!— деди бир дамдан кейин Ашур маҳрам бир ўрта яшар навкарни ёнига чақириб,— ҳунарингни кўрсат; отни ўнбошига топшириб, саллоқларингни ечиб, подачи тўнни кийиб, соқолингни ёпиштир. Бий кетидан қорама-қора бориб, эл ичига кир, на гап! Бизга тезда хабар қил!

— Фармонингизга тайёрман, оталиқ.

«Дажжол» лақабли киши сипоҳ — навкарлар ичида айёрлик ҳунари билан ном чиқарган эди. У ҳамма вақт саркардадан кейин, Мадраимхон туҳфа қилган кумуш сопли ханжарни камарига қистириб юрарди. Хуржун ичига турли-туман кийимлар ва айёрлик анжомларини солиб олган эди. У отдан сакраб тушиб, тўн кийиб, энгагига соқол ёпиштирди-да, жингилзэр ичи билан Хўжайли томон жўнади.

Орадан бир чой ичишлик вақт ўтди. Бийдан дарак бўлмади. «Демак, Эрназар олагўзни йигитлари билан тутиб бермади, солуқни ҳам гетурмадилар», дегандек ишора қилди Саид Абдуллохон тўра Ашур маҳрамга. Шу замон навкарларга отга миниб, тайёр туриш ҳақида фармон берди. Қалъа томондан энтикиб келган «Дажжол» бий бир уруғ билан бирга Мўйноқ томон қочганини маълум қилди. Шу он тўра ва маҳрам, уч юз отлиқ Хўжайлига қараб чопди. Саҳрода чанг-тўзон осмонга кўтарилди, отлар чинқириб, сўлиғларини чайнаб, олдинга сапчирди. Қишлоққа киришдаги ўтовлар оёқ остида қолиб кетди. Итлар вовиллади, кимнингдир чинқирган овози эшитилди. Қишлоқ ичига кириб бормасданоқ қиличлар ҳавода ярқираб, бир неча одамни чопиб ташлади. Бошидан қон оқиб, ерда чўзилиб ётган аёлга кўзи тушган Ниёзмурод, беихтиёр, ёнидагиларга қичқирди:

— Эрназар қочибди, авомни чопманглар!

Ниёзмуроднинг ёнида бораётган навкар ҳам атрофидаги йигитларга қараб бақира бошлади:

— Эрназар йўқ, халқни чопманглар, худонинг қаҳри келади!

Унг. ёнда келаётган Ашур маҳрам оти бошини қайириб йигитлар орасига кирди-да, қилични осилтириб келаётган Ниёзмуроднинг башарасига қамчи билан шарт эткизиб урди. Унинг башараси қоп-қора қон бўлди.

— Қилични кўтар, хунаса! — деди у кўзининг олакуласини чиқариб.

Ниёзмурод жонҳолатда бир қўли билан юзини ушлади. Ундан сўнг маҳрамнинг осмонда ялтираб турган қиличига кўзи тушди. Аъзойи бадани жимирлашиб, сесканиб кетди. Бейхтиёр у ҳам қилични кўтарди. Шундан сўнг, гўдиллаб сўкинган маҳрам белидаги узун тумшукли тўппончасини тўғрилаб қўйди-да, тўда ичидан ўнг қанотга чиқиб кетди.

Ниёзмурод даҳанига оқиб тушаётган қонини енги билан артди. Совуқ еган кишидек дағ-дағ қалтирарди. Отлиқларнинг ўнг қанотига — Ашур маҳрамга яширинча бир қараб қўйди. Иккинчи қарашга юраги дов бермади; назарида ҳозир маҳрамнинг ўткир қиличи бўйнига шилтта тушиб, калласини учуриб юбораётгандек бўлди.

Еттинчи боб

Бибигулнинг бир кечада ғойиб бўлгани Қулмуҳаммад отани қон қақшатиб қўя қолмай, Жайронқочди қишлоғидаги барча қизлик ҳовлилар юрагига ларза солди. Шанба куни Қўтирдала томонда кўтарилган чанг одамларни ваҳимага солиб қўйди. Қизлари юзига таппи-тезак суркашиб, охурларга, тандиру пичан ора-ларига тикиб яширишди. Бир нафасдан сўнг, деворлар тепасидан Қўтирдала томон мўралашган эди, чанг кўтариб бостириб келаётганлар такаёвмит ҳам эмас, хон навкарлари ҳам эмас — юз чоғлиқ қорамол подаси экан. Пода қишлоққа яқинлашиб, орқада келаётган кал чўпон болани ҳам ўз кўзлари билан аниқ кўрганларидан, сўнг қинидан чиқаётган юраклар яна ўз жойига тушди.

Уч кун деганда, элликбоши Қулаҳмад оғанинг хабар қилишича, Бадрхон томондан келаётган бир отлиқ туркман йигитлари қиз ўғирлаб қум ошиб кетаётганини ўз кўзи билан кўрганини айтди. Улик чиққан уйдек ҳувиллаб, ёқимсиз бўлиб қолган ҳовлида қуриган тоғоқларни тарашлаётган Қулмуҳаммад ортиқ чидаб туролмади. Амалдор укасининг, «оғир бўлинг, мен ўзим йигитларни юбораман», дегани, ундан сўнг «Хевага, мартабали амалдор Худойназар пошшобга нома юбориб, тафтиш этиб, қизни топтиришга фармон бердириш»ни ҳам кутиб ўтирмай, қизини излаб йўлга чиқ-

моқчи бўлди. Ҳовлида қўл қовуштириб, эликбоши оғзига қараб турган икки кекса ҳам нима дейишини билмай, серрайиб турардилар. Кўзлари ичига тушиб кетган Қулмуҳаммад ошналарига қаради:

— Ҳайронмиз,— дейди тақачи Пирназар ота.— Сабр қил десак, бағринг ёниб, ўзингни ўзинг еб қўяётирсан. Бор, қидир десак, қаёққа борасан... Ақл бовар қилмай қолди.

— Жунайднинг ўғиллари Урозгалди ва Эшши ёмон қароқчи чиқди,— деди Қулаҳмад.— Ҳазрати олий ҳовлимда меҳмон бўлганларида, фуқаро эҳтиёт бўлсин, қумда Жунайд қароқчи авж олаётир, дедилар. Яқин муддатда қўшин тортиб қароқчиларни орамиздан кўтариб, фуқарони бу ёмонлар шарридин халос қиламан. дедилар. Мен ўзим Қўтирдала атрофларини қидирдим. Икки йигитни то Бадрхонгача юбордим, лекин улар қизимиздан дарак топмадилар. Яна қидирамиз. Қўймаймиз. Лекин бу кеча Дошқудуққа келган бир йўловчи отлиқ, қумда қиз олиб қочаётган туркман йигитларини кўрибди...

— Бораман!— деди Қулмуҳаммад кўзлари чақнаб.

— Бораман? Қаёққа?

— Тўппа-тўғри Бадрхонга — Жунайдга бораман.

— Эсингни едингми!— деди қўшниси Пирназар.

— Қизимни қайтариб бер, дейман. Мендан на ёмонлик кўрдингки, ёлғиз қизимни ўғирлаб кетдинг? Қайтариб бер ё бўлмаса ўзимни ҳам чопиб ташла, дейман!..

— Ҳой, сарбоз,— деди яна Пирназар ота,— у бир бадавий, сенинг ёмонлик-яхшилигингни биладими! У сени нобуд қилиб қўяди, борма!

— Ҳа-а...— деди иккинчи чол,— борма! У сенга шикаст ётказди. Ахир Жунайднинг беадат навкар тўплаётганидан хабаринг йўқми? Ахир у манглайи қородан ҳазратнинг ҳам зил кетишларини тушунмайсанми? Бир оғиз гапинг учун ҳам у сени омон қўймайди. У бадкирдор ёлғиз худованддан қўрқмаса, бандасидан қўрқмайди...

— Тўғри-ю, лекин Қурбон сардор (Жунайдохнинг асли номи) оғамни танийди,— деди гапга аралашиб Қулаҳмад.— Оғам йигирма йил Саид Мадраим баҳодирхон қойилмақом салтанатига хизмат қилдилар. Кўп баҳодирликларни кўрсатиб, элга машҳур бўлганлар. Хевада, Худойназар пошшоб маҳкамасига маълум бўлишича, бундан бир қанча вақтлар муқаддам Қур-

Бон сардор оғам баҳодирликларини эшитиб: «Киши баҳодир бўлса, шунча бўлур», деган сўзни айтибдур. Оғам борсинлар, майли. Полвон ёнига полвон келса, ахир, номардлик йўлини тутиб, чанг солмас-ку... Шояд юрагида тантилик пайдо бўлиб, бир оғиз сўз ила қизимизни қайтариб берса.

Бу гапни эшитган Пирназар ота данг қотиб қолди. Қулаҳмад «йиртқич полвон»ни «ювош қўй» қилиб тавсифлаганидан ҳайрон бўлишди.

— Бораман, отингни бериб тур,— деди Қулмуҳаммад укасига,— шу бугун ҳозир жўнайман.

— Отни жиянингиз миниб, Ҳазораспга кетган эди,— деди у.— Ҳозир мен бориб Худойберган карвонинг отини юбортираман.

Қулаҳмад эллиқбоши акаси ҳовлисидан чиқиб кетди. Унинг ўғли бугун Ҳазораспга кетмаганини, бу гап ёлгон эканини Пирназар ота пайқаб турарди. Лекин у бу сирни тилига чиқармади. Оғанини бир-биринга ёмон кўрсатиб қўйиш гуноҳ деб ўйлади. У хайрлашиб, ҳовлидан чиққандан сўнг Қулаҳмаднинг на сабабдан акасини Жунайд ёнига юбораётганига таажжубланди...

Шу куни Қулмуҳаммад Ниёзмуродга ҳадя қилган эски қилични уйдан олиб чиқиб, белига осди. Ундан сўнг қўшнисини Худойберган карвон отини яхшилаб суғориб, эгарлади-да, Қўтирдала оша қумдаги сўқмоқ билан Бадркент томонга жўнади.

Офтобда қизиб ётган қум тепаларининг тапти нафасга урарди. Эрталаб бўладиган кучсизгина салқин шамолни ҳам аллақачон қайноқ ташна қумлар сувдек симириб юборган. Тик келган қуёш Қулмуҳаммаднинг икки елкасини куйдириб, ачиштирарди. Лекин у йўрға байтал устида хомуш хаёл суриб, қуёш таптини, елкасининг ачишиб оғриганини мутлақо сезмасди. Қуёш музни эритар, лекин дил ғамини эрита олмайди. Қулмуҳаммаднинг дилидаги музни эритишга қуёшнинг ҳам ҳарорати ўтмасди. У беҳад жимжит дала ўртасида бир оҳангда лопиллаб, узоқ Бадркент қишлоғи томон борарди. Бу ерда гўё унинг асира қизи Бибигул оҳу фиғон чекмоқда. Отасининг келиб, озод этишига интизор. Қулмуҳаммаднинг юраги бирдан шопириб кетарди-да, отга қамчи босарди. От илдам чошиб, яна бир оздан сўнг илгаригидай бир меёрда йўрғалар, сўқмоқ четларида бошини кўтариб, қоққан қозиқдек гўдайиб турган сариқ юмронлар от етиб бориши билан лип этиб инига кириб, кўздан ғойиб бўларди. Қулмуҳаммаднинг

кўзи баъзан лананглаб чопаётган эчкиэмарга, баъзан осмонда доира ясаб айланиб юрган чўл қушларига тушарди.

Қулмуҳаммад йўл-йўлакай, хаёл суларди, қонхўр Жунайид ёнига боришига укасининг рози бўлгани, наинки рози бўлсин, балки даъват этгани — лаққа чўғ бўлиб ётган юрагига совуқ томчи бўлиб тушди-ю, шу оннинг ўзидаёқ «жаз» этиб совуқ томчи парга айланиб кетди. Мункайиб қолган акани у каллакесар ёнига юбориши қалбини эзди. Ичида, «ана меҳру оқибат...» деб қўйган бўлса ҳам, қизи Бибигул эсига тушиши билан яна юрагида газаб, ўч алангаланарди. У, Жунайид эмас аждарҳонинг оғзига кириб чиқишга ҳам тайёр! Унинг назарида, қизини деви аҳраманд олиб қочиб, жоду билан тошга айлантириб қўйгандек. Қулмуҳаммад ўша нопок куч — деви аҳраманднинг яширинган жойини топиши керак! Агар у етти қават ернинг остига, қумларнинг орасига ёки чангали мазандарондаги йиртқичлар, илонлар уяси ёнидаги чинор шохига осиб қўйилган бўлса ҳам, барибир топади! Илонлар орасига ҳам киради. Девни ўлдириб, Бибигул қизини озод этмай қўймайди!

Қулмуҳаммад қум оралаб мўл юрди. Бадркентга икки тошча масофа қолганда қум ичидаги сўқмоқда бир отлиқ йўлиқди. Отлиқ ўттиз-ўттиз икки ёшлардан ошмаган, мўйловли, норғил туркман йигити бўлиб, бошидаги янги чўғирмаси, белига осиб олган қиличи сипоҳ одам эканини билдириб туради. Улар тикилиб келишди-ю, хўмрайиб бир-бирининг ёнидан ўтиб кетишди. Қулмуҳаммад туркман йигитининг салом беришини кутган эди, бундай бўлмади. Таажжубланиб, «ёмон тарбият топган экан», деган гап кўнглидан ўтиши ҳамон, бир оз йўл ўтган йигит отининг жиловини тортиб, орқасига қаради:

— Эй қарт, қаера боржақсан?

Қулмуҳаммад бу гапни эшитгач, орқасига қайрилиб қаради-да, отининг жиловини тортди. Лекин унга жавоб бермай, от устида хўмрайиб тура берди.

— Қаера боржақсан? — у ўз сўзини андак сиёсат билан яна такрорлади.

— На ишинг бор!

— Жавоб бер! — туркман йигити оти биқинига пошчаси билан бир туртиб, Қулмуҳаммад ёнига келиб, чолга бургут қараш қилди.

— Ешулли эдомга салом бермоқ даркор! Сен одоб-сизга одоб ўргатмабдилар...

— Сен хон навқари кўринадан, қайга боржақсан? Жавоб бермасанг, бошингни оламан!

— Мен хон навқари эмасман. Жунайда ишим бор.

— Қурбон Муҳаммад сардор оғо, деб айт, эй ўзбек! Сани Бадркентга юбормайман, орқанга қайт!

— Бу сўзларни айтмоққа на ҳаддинг бор!

— Қурбон Муҳаммад сардор оғом сани чорламагон, орқанга қайт, бўлмаса чопиб ташлайман!

— Худодан қўрқмайсанми?

— Қарри, орқанга қайт! Яна бир сўз айтсанг, қиличимни суғуриб, бўйингни узаман! — у даргазаб Қулмуҳаммадга қаради.

— Гап шундоқми! — Қулмуҳаммад бир ҳаракат қилиб, қиличини ғилофидан суғуриб олиб, оти жilовини тортди. Кўзларида ўт чақнаб кетди. Туркман йигити ҳам дарҳол қиличини суғуриб қўлига олди-да, Қулмуҳаммадга яқинлаша бошлади.

Икки суворининг ғайри-табиий ҳаракатини сезган отлар пишқириб, олдинги икки оёқларини кўтариб, бир-бирларига човт қила бошладилар. Улар қумнинг чангини кўтариб, бир-бирларига қилич солиш учун пайт пойлаб айланардилар. Қулмуҳаммад эски ҳунарларини ишга солди. Даргазаб йигит от жilовини андак бўшатиб, Қулмуҳаммаднинг бошини мўлжаллаб тўсатдан қилич солди. Қулмуҳаммад от жilовини қаттиқ тортган эди, қилич от туёқларини ёнлаб ўтди. Сипоҳ йигит ўз зарби билан от устида андак мункиб, қиличини яна баландга кўтараётганида, Қулмуҳаммад пайт пойлаб йигитнинг гарданига зарб билан қилич урди. Йигит от устидан қулаб тушиб, қум устида чалқанча ётгани ҳолда кўзи олая бошлади. Оғзидан қон келди. Оти бўлса ҳуркиб, сўқмоқ бўйлаб чопа кетди.

Қулмуҳаммад қиличини ғилофига тикди. Ерда «шайтонлаб» жон бераётган йигитга бир кўз ташлади-да, ичида: «Мана сенга орқага қайтиш!» — деди. Шундан сўнг Бадркент қишлоғига — Жунайда ёнига от чоптириб кетди.

Қош қорайишига яқин у қишлоққа кириб борди. Қурбон Муҳаммад сардор ҳовлисига яқин ерда отдан тушиб, отни гужум дарахтига боғлади, эшик ёнида турган йигитларга назар-писанд қилмади. Туркман йигитлар ранги оқариб, лаблари титраб турган бу кекса қиличли сдамга тикилиб ажабланишди. У гурс-гурс

ураётган юрагини андак босиб олиб, олисдан келаётгани, сардорга арзи бор эканини айтди. Эпик олдидаги кишиларнинг гурунгини эшитган норғил бир йигит ичкаридан чиқиб келди. У этиги қўнжига қамчи тиқиб, белидаги айилдек камарига маузер осиб олган, мўйловлари текисланиб қирдирилган, кийимлари қадди-қоматига ярашган эди. Қулмуҳаммад бир қарашдаёқ, уни Жўнайднинг катта ўғли Урозгалди эканини билди. Чол салом берди. Урозгалди яқинроқ келиб, Қулмуҳаммадга қўл узатди. Улар саломлашиб кўришдилар. Қулмуҳаммад ўзини танитди. «Қулмуҳаммад сарбозни эшитганмиз», дегандай қилиб, Урозгалди кулимсираб қўйди. Шундан сўнг у чолни ичкарига олиб кириб, оқ наMAT ёзиб қўйилган супа устига ўтиришга таклиф этди. Кимгадир чой келтиришни буюрди. У сарбозни, хондан айнаб келди, хаёл қилиб хушомад қила бошлади:

— Отам бетоб, на гап? Менга айтавер, ёшулли.

Қулмуҳаммад бирдам ўйлаб тургач, Бибигул қизининг йўқолгани, бошқа ҳамма гапларни бир-бир айтиб, ўртага солди. Сўзининг охирида, Қурбон Муҳаммад сардорга ёлвориб, раҳм-шафқат қилишларини ўтиниб келганини ҳам айтди. Охирига яна қўшиб қўйди:

— Қизимни бир кўриб кетай...

— Ёшулли, сен на сўзлар айтаётирсан!

— Тақдирга тан бераман. Лекин сен баҳодир Урозгалди, менинг арзимга қулоқ сол. Бибигулни менга кўрсат, бир кўрай. Ахир, ўликми-тирикми, билай. Барим ёниб адо бўлдим-ку!

— Ёшулли, санинг қизинг бунда гатирилмаган.

— Ноумид қилма, қари одамман. Бир кўриб кетай. Ахир, ёшимни ҳурмат қил! Ун тош йўлни босиб, ҳориб келдим.

— Рост сўзлаётирман, санинг қизинг бунда гатирилмаган. Биронта одамимиз бундай иш қилмайди, агар бирон номаъқул иш қилинган бўлса, шу куниёқ хабар қилинади.

— Йўқ?

— Шундай. Нега сан биздан гумон қиласан, ёшулли? Агар саннан ўзга одам бу гапни айдиб, туркманлардан гумон қилса, мана шу топнинг ўзидаёқ отиб ташлаяжақ эдим. Сан ёшулли, қари одамсан...

— Астаъфурилло!

— Ким санга деди?

— ...

— Нега бунда галдинг?

— Сўраб кўрай дедим.

— Сўраб галан бўлсанг, жавоб шу: кизингни бирон туркман олиб қочган бўлса, санга тўғриси айтишдан қўрқмайжақмиз. Олло бор, ёлғон гап эр кишига ярашмайжақ! Қизингни бизнинг кишилар олмаган, сан янглишиб юрибсан.

— Ё тавба!

— Ёшулли, сан қизингни Хевадан қидир.

— Худо ҳаққи, ростми гапларинг?

— Худо ҳаққи, рост!

— Ё, қудратингдан. Бу қандай кун!..

Қулмуҳаммад бир пиёла чойни ичар-ичмас юрагига гулгула тушди. Унинг кўз олдига қумда қонга беланиб «шайтонлаб» жон бераётган туркман йигити келди.

Чолнинг кўзлари бежо, ҳовлиққанини Ўрозгалди яхши сезиб турарди. Лекин у қиз йўқотган отанинг бу алфозга тушиши табиий эканини пайқаб, чол аҳволига ачиниб ҳам қўярди. Бир нафасдан кейин Қулмуҳаммад Ўрозгалди билан хўшлашиб, тезда ҳовли ичидан ташқарига чиқди. Гужумга боглоғлиқ отини ечиб, сакраб устига минди-да, ичкари Қўшкўпир йўли билан жадал жўнади. У бир зумдаёқ қоронғилик ичига кириб йўқолди. Эшикда турган новча Ўрозгалди ва яна бир тўда туркман йигитлари чол орқасидан тааж-жубланиб қараб қолдилар.

Қулмуҳаммад қоронғилик ичида отга устма-уст қамчи босиб, чопиб борарди. Унинг кўз олдига қумда ўлаётган йигит турарди. У ўрнидан туриб, барханлар орасида эгасини қидириб юрган отини тутиб, қайтадан миниб олиб, ўтқир қиличини баланд кўтариб Қулмуҳаммаднинг қувиб келаётгандай кўринарди. Уликнинг орқасида Ўрозгалди ва яна бир тўда чўғирма кийган Жунайд йигитлари ҳам кўриниб, уни тутиб олиш учун шамолдек тез бостириб келаётгандек бўлардилар. Баъзан тарс-турс милтиқ овозлари ҳам қулоғига эшитилгандек бўларди...

Чол шу алфозда Қўшкўпирга етиб келди-да, тўпа-тўғри Мадраҳим доволзон деган ошнасиникига тушди. Қаттиқ чарчаган Қулмуҳаммад дастурхон устида бошига тушган мусибату сарсон-саргардон бўлиб юрганни, Ўрозгалди билан учрашганини, қум ичида туркман йигитини чопиб ташлаганини гапириб туриб, кўзи тиниб, кўнгли оза бошлади. Ранги оқариб безовта бўлаётганини сезган Мадраҳим доволзон дарҳол

Қулмухаммад ёнига ўзининг кир бўлиб кетган ёстигини олиб келиб, уни ётқизди. Бир оздан сўнг Қулмухаммад еган томоғини қайт қилиб ташлади. Пешонасила иссиги ҳам бор эди. Туни билан қийналиб чиқди. Сахарлаб йўлга тушмоқчи бўлган эди, чоғи келмади. Қулмухаммаднинг беморлигини сезган ошнаси ҳам йўлга чиқишга рухсат бермади.

Эртасига Қулмухаммад ўрнидан ҳам туролмай, ётиб қолди. Индинига ҳам. Шундай қилиб, мана ҳафта ўтди, лекин у ерпарчин бўлиб ёта берди. Ун кун деганда Мадраҳим доволзон: «Дошқудуқ. Қўтирдала томонда ўлат тарқалибди...» деган даҳшатли хабарни топиб келди. Иситма ичида кабоб бўлиб, ҳаллослаб ётган Қулмухаммад ошнасига бақрайиб қаради.

Саккизинчи боб

— Бас, қани устингдан сув қуй!— деди яна Давлатбегим афтини буриштириб, яланғоч уялиб турган Бибигулга тикилиб,— бўлақол! Менинг бошқа ишларим ҳам бор, сенга қараб ўтиришга ҳеч вақтим йўқ. Йўл юриб келдим, чарчадим... Қани, тезроқ устингдан сув қуй..

— Хўп, сиз чиқиб туринг бўлмаса.

— Йўқ, мен чиқмайман!— Давлатбегим қўлида ўйнаб турган қайчини енгига тиқди,— қондаси шундай, сен ҳали бу ернинг пасти-баландини билмайсан, ёнинг-да юриб, ўргатиб қўймасам бўлмайди.

Бибигул ён томонини Давлатбегимга тўғрилаган ҳолда ерга қараб турар. Шарм ва қўрқувдан титрар, отга мингаштирилиб, олиб қочилган пайтда ечилиб кетган сочлари чиройли елкаси бўйлаб сочилиб ётарди. Биқинида озгина ери мўматалоқ бўлиб кўкарибди. Бунга Давлатбегимнинг ҳам кўзи тушди-да, бир дам қизнинг нафис келишган оппоқ баданига маҳлиё бўлди. Эллиқбоши Қулаҳмаднинг «туҳфаси» катта бўлганини, ҳазрат унга катта мартаба иноят қилишини ҳам кўнглидан ўтказиб қўйди. У хаёл ичида яна Бибигулга қаради. Ярим яланғоч қиз янги қор тагидан чиққан гунафшадек бош эгиб, шарм ичра титраб турарди. Агар, бу саҳифаларни ёзувчидан бўлак адиб тасвирламоқчи бўлганида, уни шубҳасиз юнон устаси ясаган гўзал ҳайкалга ўхшатиши тургач гап эди...

Бирдамдан сўнг Бибигул белигача тутиб турган лунгини ташлаб юборди-да, икки-уч қадам юриб жез

жомни қўлига олди. Сув қиз елкаларидан сочилиб қора сочларини баданига чиппа ёпиштирди.

Давлатбегим ҳам бу ичида намчил тортиб ўтира бермай, кўйлагини ечиб, ўз устидан ҳам сув қуйиб, енгилгина чўмилди. Унинг беўхшов қомати тўнкага ўхшарди. Этлари бурма, қават-қават осилиб тушган эди. У наридан-бери чўмилиб, Бибигулнинг қўлидан ушлаб бериги хужрага олиб чиқди. Каттакон чойшаб билан қизнинг баданларини артди, янги кийим кийгизди, катта ҳовли четидан юриб бояги тошойнага уйга олиб кирди. Ҳовли четидаги уйлар деразасидан канизлар қараб қолди. Ҳовлини супураётган ўрта яшар бир чўри ҳам бирдан уларга аграйиб қаради-да, тошойнага уйга кириб кетишаётганини кўргач, «янги каниз — чўри келганини» пайқади.

Давлатбегим Бибигулни етаклаганича уйга олиб кирганидан сўнг, уни катта тошойна ёнига ўтқазиб қўйиб, токчадаги ихчамгина қутисини олиб ерга қўйди. Қути ичида тароғу упа-элик, сурмадону атирлар... анвойи хил пардоз-андоз анжомлари бор эди. У аввал Бибигулнинг нам сочини тараб, иккита қилиб ўриб қўйгандан сўнг, юзига қаради. Рўпарадаги ойнага ҳам товлаб қаради. Туташ қора қошига яна қора бўёқ суришнинг ҳожати бўлмагани учун қизнинг юзларига андак упа суртди. Рўмолчани тилига текизиб намлаб, упа остида қолган лаб остидаги холни очди. Қайчи билан тирноқларини олиб қўйди. Тишларини яна бир карра рўмолча билан ишқалаб артишнини Бибигулнинг ўзига буюрди.

Орадан кўп ўтмай, бир чўри хотин уй ичига дастурхон олиб кирди. Давлатбегим пардоз ишларини андак тўхтатиб, дастурхондаги таомлардан емоққа тутинди. Бибигулнинг ҳам уялмай тез-тез овқат ейишини, устидан чой ичишини қайта-қайта айтиб турди. Эрта билан қуймоқ пишириб беришини ҳам маълум қилиб қўйди. Бибигул бўғилган, иштаҳаси йўқ, лекин силласи қуриб, боши айланаётганини сезгач, ноилож овқат еди, чой ичди. Овқатдан сўнг Давлатбегим яна пардозни бошлади. У Бибигулга чиройли шоҳи кўйлак, ёқаларига зардўз тикилган қизил духоба нимча кийгизди. «Булар сеники» дегандек Бибигулнинг кифтига қоқиб ҳам қўйди.

— Қандоқ ярашди, Бибигулбека, — деди у қизнинг пешонасига ёқут, олмос кўзли тиллақошни боғлардан, — бир ҳуснинг минг ҳусн бўлиб кетди.

— Ҳусним ерда чирисин!— Бибигул газаб билан пешонасидаги тиллақошни олиб ерга урди,— сизнинг бу ишларингиз бефойда! Қўлингиздан ҳеч иш келмайди!

— Лаббай? — Давлатбегим ердан тиллақошни олди.

— Бефойда!

— Арзингни хонга айтасан! Мен арз эшитмайман, жон эшитади, тушундингми! Менинг ишим сени ясан-тириб, чимилдиққа киритиш!

— Қўшмачи!!!

— Қўшмачиман... Ҳа, қизимни хонга қўшиб бераётирман...

— Мен сенинг қизинг эмасман!

— Бўлмаса додлама! Пешонангда бор экан, бир кеча хон отангинг қучоғида ётасан. Қанча саруло инъомлар оласан. Бахти маржонга ботасан. Бу ерга сенга ўхшаган суҳсурдек қизлар киради. Пешонанг ялтираган экан, бир манглайи қора қишлоқи эмас, ҳазратдек улуг зот сени эркам деб қучади. Шукур қил, тавба де!..

— Пешонам қурсин!

— Қўй йиғлама, Бибигулбека, фойдаси йўқ! Тақдир... Пешонага ёзуғлигини ҳеч ўчириб бўлмайди. Бу ёғи, ишқилиб, омонлик бўлсин. Қани, бошингни олиб кел, тиллақошни тақай... Агар сен гапларимга қулоқ солиб жим ўтирсанг, эртага эрта билан Жайронқочди қишлоғига — отангга бу ердан элчи юбориб, сенинг бу ерда эканлигингни хабар қиламан. Агар сен мана бундай номаъқул гапларни айтиб, гапимга қулоқ солмай, олтин безакларни ерга отсанг, отангга хабар қилдирмайман, ўзинг ҳам бу ерда ёта берасан. Ахир бу зеб-зийнатлар қимматбаҳо моллар эканини биласанми? Бундай ерга отишингда ёқут кўзи учиб кетса нима бўлади? Бу битта тиллақошнинг баҳосини сенинг бутун қишлоғингни тўлаб ҳам узиб бўлмайди. Эҳтиёт қилиб тақ!

Бибигул индамай ерга қараб ўтира берди. Давлатбегим тиллақошни олиб, яна унинг пешонасига тангиб боғлади. Ундан сўнг икки чаккасига бодомойни осди. Бодомой шокилдаларига қандайдир бир неча соч толалари осилиб ётган экан, Бибигул бу соч толаларини суғуриб олди-да, кафтига қўйиб тикилди.

— Ташла, қаёқдан ёпишибди, — деди Давлатбегим Бибигулнинг кафтига пуфлаб.

— Қайси бечоранинг сочлари бу жодига ёпишибди экан...

— Тавба-йе-е, қизим, мунча бетоқатсан. Оғирроқ бўл, ҳаммаси ўтиб кетади. Оғир бўлган одам ҳамма вақт ютиб чиқади.

Давлатбегим бир қадоқча келадиган уч бурчакли олтин шокилдали сингсилани қиз кўксига осди.

— Биз келинлигимизда сингсила йўқ эди. Бахтинг бор экан, мана сингсила ҳам тақдинг. Ўлмаган қул ҳамма нарсани кўра берар экан. Фақат ўлганлар кетади. Ҳо, ишқилиб ўлим бўлмасин.

У қақшаб жодугардек авраб-савраб Бибигулнинг бўй-бошига, сочларига зулфитилло, шовкалла, давод тузи, калит боғи, ўқёй тузи, қулоғига сирға, бўйнига дур-марварид, қўлларига билагузук тақди-да, Бибигулни ўрнидан тургазиб, қоматига боқди. У маликаларга ўхшади. Шундан сўнг, Давлатбегим Бибигулга бир пиёла чой узатиб, ташқарига чиқиб кетди.

Пиёлани лабига олиб борган Бибигул Давлатбегим эшикдан чиқиб кетиши билан уни яна ерга қўйди. Ўрнидан туриб, дераза ёнига келиб, ҳовлига қаради. Ҳовлида ёш жувонлар юришар, кимдир овқат пиширар, баъзи бирлари айвончага ёзилган намат устига ҳадеб игна чатарди. Ундан сўнг, тошойна ёнида турган пардоз қутиси ичини очиб, упа-эликларга кўз ташлади. Сурмадон ичига солиб қўйилган дуг чўпни қўлига олиб кўрди-да, яна жойига солиб қўйди. Қайчини қидирди. Қайчи йўқ (Давлатбегим яширинча олиб чиқиб кетган эди.) У бирдам ерга ўтириб, сўл қўли бармоғини тишлаб, ўз-ўзича хаёл сура бошлади. Кўзлари бир нуқтага — дераза илгакларига қадалган эди. Бир нафасдан сўнг у дик ўрнидан туриб, яна дераза ёнига келди. Тирсаги билан дераза ойнасини бир урди. Ойна чил-чил синиб, ярми ташқарига, ярми уй ичидаги гиламга тушди. Бибигул шу фурсатнинг ўзидаёқ пичоқ шаклидаги учи ингичка бир қарич ойна синиғини дераза ромидан суғуриб олиб, липпасига қистирди. Қарсиллаб синган ойна овозини эшитган икки хотин югурганича келиб уйга кирди. Бир нафасдан сўнг Давлатбегим ҳам кавушини киймай яланг оёқ ўз хонасидан наридан-бери чиқиб, Бибигул хонасига югурди.

— Ҳа, нима бўлди?

Бибигул индамай тура берди.

— Ҳовлида юрган эдик, — деди икки чўри, — бирдан ойна қарсиллаб синди...

— Ойнани нега синдирдинг, сендан сўраяпман?

— Мана буни тўғрилаётган эдим,— деди Бибигул кўксидаги сингсилага қараб,— тирсагим тегиб кетди.

— Ҳм-м...— деди ғижиниб Давлатбегим.— Юрагинг сиқилиб, аламингни ойнадан олибсан-да... Бу нодонлик! Дурдонабека, қани, серрайиб турмай, гилэмдаги ойналарни териб ол! Ҳовлидагисини ҳам сўпуриб ол. Сен, Зухрабека, менга чой дамлаб кел! Нариги уйда кавушим қолибди, олиб кел! Мана шу ерда ўтираман. Сиз Бибигулбека, кўрпачага ўтиринг.

Бибигул қовоғини солганича, миқ этмай турди-да, кейин кўрпачага чўкди.

— Қилай деса — иши йўқ, ўлай деса — гўри йўқ... бўлаётганга ўхшайсиз,— деди пичинг қилиб Давлатбегим,— сабр қилинг, эрта-индин сизга ҳам иш топилиб қолади.

Бибигул миқ этмади.

Қош қорайиб, Хевадаги баланд миноралар, мадрасалар, дабдабали қасрлар устига оқшом қоронғилиги чўка бошлади. Хон ҳарами ичида ҳам ҳар кунгидек жимжитлик. Канизлар ўз хоналарига кириб, чироқларни ёқдилар.

— Қани, туринг, нариги уйга борамиз,— деди Давлатбегим ўрнидан туриб.

— Қаёққа?

— Туринг ўрнингиздан, Бибигулбека, нариги уйда бирга овқатланамиз.

Бибигул ўрнидан турди. Бўйнига, сочларига осиб олган тилла безаклар шовдираб, уларнинг акси катта тошойнадан ярқираб кўринди. Давлатбегим Бибигулни етаклаб ҳовлига олиб чиқди-да, қоронғи йўлақлардан ўтиб, мрамар тош ётқизилган ҳовуз юқорисидаги ишратхонага олиб кирди. Ҳовлида фонарлар ёниб турибди. Ипак ва духобалардан безатилган каттагина уй ўртасида ёлғиз симкалавот турарди. Симкалавотдан бир оз нарида гилам устига дастурхон ёзилиб, уч-тўрт анору олма, чинни идишда мусаллас ва яна икки шиша вино турарди. Уй шипида катта қандил чироқ. Давлатбегим билан Бибигул дастурхон ёнига бориб ўтиришди.

— Бир нафасдан кейин ҳазрат келадилар,— деди чордана қуриб ўтирган Давлатбегим,— мен чиқиб кетаман. Ҳазратнинг айтганларини қилгин! Ҳамма ишинг ўнгидан келади. Агар, номаъқул иш қилсанг, оқибати ёмон бўлади. Яхшилаб танингга ўйла! Бир кеча-

га ейлиб қолмайсан. Ҳазратим ҳам анча бемадор...
Тушундингми?

Бибигул юзини ўгирди.

Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай айвонда киши пайдо бўлди. Давлатбегим дик ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Бибигул ҳам ўрнидан сапчиб туриб, югурганича эшик ёнига борди-да, бурчакка сиқилиб турди. Эркак киши томоқ қириб йўталди, ундан кейин Давлатбегимга қисқачагина сўз деди-да, уй эшигини очиб, ичкарига кирди. Бибигул рўпарасида устига юпқагина чопон, бошига ҳаво ранг дўппи кийган, ориққина оқ чўтир, соқол-мўйлови анча сийрак, ўрта яшар киши пайдо бўлди. Бу — Саид Асфандиёр Баҳодирхон эди.

Хон ичкарига кириши билан эшик ёнида бурчакка тикилиб турган Бибигулга ялт этиб қаради. Уч-тўрт қадам юриб, дастурхон олдига келди-да, бир оз ўнгга бурилиб, Бибигулга бошдан-оёқ тикилди. Бибигулга илтифот қила бошлади:

— Бери кел...

Бибигул индамади. Унинг пешонасидаги тиллақош шокилдалари, бўйнига осиб олган сингсила, қулоғидага сирганинг олтин шокилдалари титрай бошлади. Бутитроқ эса қиз юрагининг тўқмоқдек гурс-гурс ураётганидан эди. У хоннинг юзига тик қарашдан қўрқди.

— Бери кел, уялма! Бу ерда иккимиздан бошқа кимса йўқ...

— Шафқат қилинг, мен етимман, — Бибигул титроқ аралаш ёлвора бошлади.

— Ахир, бери кел деяпман!

— Қўйиб юборинг... Қўйиб юборсин...

— Мана, қўлимдан ол. Бир пиёла... шунини ичгин, қўйиб юборамиз... Қўйиб юборадилар... — Хон кулимсиради.

— Мен ичмайман. Сизни дуо қиламан, умр бўйи дуо қиламан.

— Дуо қилмасанг ҳам майли. Сени қўйиб юборамиз, ҳа, ўзимиз аравада қишлоғингга олиб бориб, отангга топширамиз. Ахир сенинг таърифкигни эшитиб, бу ерга олиб келиш учун қанча азият чекдик. Сен буларни тушунмоғинг керак. Отанг қари экан, мен унга шафқат-мурувват қиламан. Унга қанчалаб мол-саруполар юбораман... Ўзинг ҳам хоҳласанг қайтиб борсан. Пиёлани ол... Менинг гапимга қулоқ солмасанг, мени иззату икром қилмасанг, унда қандоқ иш бўлади?

— Сизни ҳаммамиз ҳурмат қиламиз,— деди андак бошини кўтариб Бибигул,— сиз ҳаммамизнинг отамиз-сиз...

— Ҳа, шундоқ.

— Ота ўз қизига қандай қилиб...

— Нима?!

— Сиз отасиз! Қайси ота ўз қизига бу гапни айтади?

— Ҳали шундоқми?

— Мен бир йигитга унаштирилганман. Бевафолик қилмайман.

— Ким у йигит?

— Унинг номи Ниёзмурод.

— Ниёзмурод дегин...— деди Асфандиёр ва пиёлага мусалласдан қуйиб, симириб ичди. Яна қуйиб ичди, шундан сўнг қизга тикилди.— Анча гаплашиб олдик. Энди етар, бас. Келиб ўтир!— Хон жаҳл билан Бибигул ёнига келиб, қўлларидан ушламоқчи бўлган эди. Бибигул енгига ханжардек ойна синигини маҳкам ушлаб, хонга ўқталди.

— Шундоқми?

— Менга тегманг!

— Йўқол, чиқиб кет!

Бибигул узун учдор ойна синигини маҳкам қисмлагани ҳолда югурганича ташқарига чиқди. У айвонда икки қадам босиши биланоқ қаердандир пайдо бўлиб қолган Давлатбегим унинг ёнига келди-да, девордек оқарган юзига, титраётган лабларига ва қўлидаги ойна синигига бирдам қараб туриб, қулочини ёзиб Бибигул юзига қарсиллатиб туширди. Бибигул «вой» деди-ю, ойна синигини ташлаб юбормай, икки қўли билан юзини беркитди.

Бибигул бояги тошойнали уйга қайтиб келиб, тақиб олган безакларини ечиб, кўрпача устида мукка тушиб ётди. Унинг ёнида Давлатбегим ҳам қоровул бўлиб ўтирди. Шу аҳволда орадан ҳафта ўтди. Ҳамон Бибигул хона ичида ёта берди. Давлатбегим ҳам ҳеч қаёққа жилмади. Давлатбегимдан бошқа уч айгоқчи хотин ҳам киши билмас Бибигулни зимдан пойлаб юрдилар. Яна кунлар, ҳафталар ўта берди...

Тўққизинчи боб

Қулмуҳаммад Мадраҳим полвон уйида роса ўн беш кун ётди. Ўн олтинчи куни бир қадар руҳи очилгандек

бўлган эди, белига кулча боғлаб, ошнаси билан хайрлашиб қишлоғига жўнади.

У қишлоғига кириб келаркан, уни «ўлди»га чиқарган ҳамқишлоқлари кўриб таажжубланишди. «Умринг дароз бўлади», деди қўшниси у билан омонлашиб. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ қизининг ҳамон топилмаганини пайқаб, таассуф билдиришди. Не-не қирғинлардан омон қайтган Қулмуҳаммаднинг бу сафар ҳам «бўри индан саломат чиққани»ни айтишиб, бу иш қандоқ бўлганини батафсил билишга қизиқишарди. Пирназар ота ён қишлоқда ўлат бўлиб ўтгани-ю, бу томонда ҳам ўн-ўн беш кишини ҳафта ичида олиб кетганини Қулмуҳаммадга маълум қилди. Улар дарҳол юзларига фотиҳа тортдилар. Шу орада Пирназар ота беш туркман отлиғи қишлоққа кириб, уни суриштирганини ҳам маълум қилди. Қулмуҳаммаднинг юраги орқага тортиб, эти жимирлашди. У қумда туркман йигити билан олишиб қолганини, уни чопиб ташлаганини айтиб берди. «Яна ўртага катта адоват солибсан», деди бош чайқаб Пирназар ота. «Унинг ўзи айбдор, менда гуноҳ йўқ...» — деди бўшашиб Қулмуҳаммад. Лекин, барибир бу ҳалокат икки кексани ҳам фаромуш қилиб, бўшаштириб қўйди. «Бу низо қишлоғимизга катта фалокат келтирмаса яхши эди» дегандек қилди, Пирназар ота. Хаёлот дарёсига ғарқ бўлиб ўтирган Қулмуҳаммад бир лаҳза ўзига келиб, Урозгалдининг самимий мулоқоти, «сен қизингни Хевадан қидир, қарт» деганини ҳам айтиб берди. Икки кекса «наҳотки» дегандек кўзларини чақчайтириб, бир-бирига қарашди. Урозгалди асло ёлғон сўзламаслигини, танти йигит эканлигини хаёлига келтириб, Бибигулни такаёвмитлар олиб қочганига ҳеч ишонмайман», деди у қатъий...

Кечга яқин Қулмуҳаммад ҳовлисига укаси Қулаҳмад кириб келди. У ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, туркманлар ҳақида гап сўради.

— У ярамаслар ёлғон айтган, — деди кескин қилиб Қулаҳмад эллиқбоши, — бу атрофда ҳам негадир, яна беш-олти йигити айланиб юрибди. Ҳазорасп беига хабар қилиб, бизнинг қишлоқдан воқиф бўлиб туринглар, дедим.

— Уларда гуноҳ йўқ! Бибигулни улар олиб қочмаган, — деди Қулмуҳаммад гапни бўлиб.

— Бундоқ дөмонг оға, бу гап сиёсатга мос келмайди. Такаёвмитлар ёмон!

— Бировнинг ёмонлигини кўз билан кўрмай, нега ёмон дерканман!

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Бошқалар нима қилаётган бўлса, мен ҳам шунини қиламан, иним. Бирваракайига икки фарзандимдан айрилиб, бағрим қиймаланди. Мана шу кўкрагим тағи билан ўйиб ташланиб, ковак бўлиб қолганга ўхшайди, — Қулмуҳаммад йўғон бармоқлари билан кўксини қаттиқ чангаллади...

* * *

Энди гапни Хевадан эшитинг!

Ушш куни кечаси Асфандиёрнинг таъби тирриқ бўлиб, бошқа канизларнинг нозу карашмаси, эркалашлари газабини босолмади. Эрта билан маҳрамлардан тортиб то қушбегигача хоннинг сарғиш, дарғазаб башарасига тикилишди. Кекса сарой аъёнлари Асфандиёрнинг отасига ўхшамаганини, баджаҳл, кекчилигини кўп синаб, озгина асаб билан давлатнинг катта ишларини кунпаякун қилиб юбориши, қанчалаб мақбусларнинг жаллод қўлига тушишига сабабчи бўлишини билишган эди.

Асфандиёр ўзининг махсус ҳаммомидан чиқар экан, ишрат либосини ечиб, олий хилқат — зардўз чопонини кийиб, бошига тож жигадор салласини қўндирди. Сўнг-ра битта-битта қадам босиб, ҳарам ҳовлиси — чорси ҳовуз бўйидаги гулзордан ўтиб, ташқарига — ўрдасига чиқди. Мармар тошлар ётқизилган ҳовли четида қатор қўл қовуштириб турган, хонликнинг юқори мартабадор аъёнлари бўлмиш амирул умаро, қушбеги, оталиқ, меҳтар, иноқ, қозикалон, ясовулбоши, сардор, мингбоши ва бошқа казо-казолар ёнидан ўтиб бориб, айвонга кўтарилди. Сўнг нақшин уйга, ундан кейин доира шаклида қурилиб, тўрт томонига тўрт баҳайбат тошойна, қўйилган уйга кириб, тахтга чиқди. Бир нафасдан сўнг катта амалдорлар, сардору саркардалар бирин-кетин саломга кира бошладилар.

Хоннинг дарғазаблигини пайқаган Берди маҳрам дарҳол ташқарига чиқди-да, қушбеги жанобларига бир нимани шивирлаб айтди. Саломга келганлар бир-бир кириб чиққач, Берди маҳрам яна ичкарига кириб, Асфандиёр ёнидан ажрамади. «Оғир қарвон» — Муҳаммад Яздонпаноҳ ҳам чиқиб кетгач, уйнинг холи қолганини кўрган хон маҳрамни ўз ёнига чақирди.

— Мунда келинг!

Берди маҳрам яқин келиб, қўл қовуштириб турди.

— Саид Абдуллодан хабар борми?

— Саид Абдуллохон тўрам фармонингизни бажо келтириб, ул нобакорларнинг адабини бериб, қанча ўлжалар бирла қайтаётган эмиш. Ашур маҳрамнинг ёзгон номасига кўра, душанба куни эрта билан, қўшин музаффар туғни кўтариб, Хевага қайтармишлар...

— Ногора-карнайлар билан қарши олмоқ лозим,— у салмоқланиб гапирди,— қушбегининг хабари борми?

— Хабарлари бор.

— Яна бир карра айтиб қўйинг!

— Хўп бўлади.

— Исломхўжа жаноблари саломдан сўнг ўрдадан чиқиб кетдимми?

— Шундай.

— Меҳтар билан гаплашдимми? Гапимга тушунгандирсиз-а, маҳрам... Яна нима гаплар? Бу ишни мен Худойназар пошшобга топширмай, сизнинг ўзингизга топширганман. Пайқадингизми?

— Пайқаганман... Кеча кечаси Исломхўжа мингбоши ҳовлисидаги зиёфатда бўлган. Бу ерда меҳтар билан икковлон ёнма-ён ўлтириб, ғалати сўзларни айтиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишганлар. Айғоқчилар чандон уринсалар ҳам бу сўзларнинг маъносига тушуниб етмабдилар. Ундан икки кун муқаддам шифохона иморатини қураётган жойда Исломхўжа куни бўйи айланиб юрган. Устоларга назир унинг ваъда қилган. Авом халқ қўлини фотиҳага очиб, Исломхўжани якбора дуо қилганлар. Кеча эрта билан Нақиб Оллоназар ҳожи Исломхўжа ҳовлисига кириб, бир муддат унда ўтириб, сўнгра маҳкамага келган. Нақибнинг Исломхўжа ҳовлисида бундан аввал ҳам уч бор бўлгонини айғоқчилар қайд этганлар. Бугун саломдан сўнг, у шитоб билан юриб, ташқарида тайёр тургон отига миниб жўнади. Унинг кетидан олти айғоқчи қўйгонман. Улар изидан жўнадилар. Кечга томон сизга яна хабар бераймен...

— Ишни пухта қилинг, ҳеч кимса воқиф бўлма-син!

— Шомдан сўнг Қурбон бўзчи ёнимга келади...

— Қурбон бўзчи амри фармонимизни ўрнига қўярми ва ёки бизни ёмон гапларга мубтало қилурми, на дейсиз?

— Қурбон бўзчи ёнида Меҳтарбоди ялдо бирлаи Гардонкашон ип эшолмади. Агар у махов амрингизни қойилмақом қилмаса, у маховнинг иккаласи биз маховнинг қўлимиздадир, ҳазратим...

— Биламан. Лекин сиз тилга эҳтиёт бўлинг! Исломуҳжа салтанатимиз душмани. Ул фуқарони чалғитиб, менинг шаънимга ёмон сўзлар айтибдур. Петроградларга бориб, оқ пошшо ҳазратларининг мартабадор кишилари билан тид бириктириб, бизни тахтдан тобутга тортиб, ўзи мамлакатни идора қилмоқчи. Шайхулилом зоти поклари ҳам ул шахсинг баъзи ишлари куфр бўлуб, кофиристон манфаатларини кўзламоқда, деб айтдилар.. Бас, шундоқ экан, биз ўз бағримизда кулча бўлиб ётган илондан эҳтиёт бўлмоғимиз керак. У бир кун эмас-бир кун чақиб, заҳарлайди. Ул шахс хазинани ҳам шамолга совурди... Сиз бу ишларни пайқаётирсизми? Ёки мен васваса бўлиб қолдимми?

— Йўқ, улуғ ҳазрат, сиз жуда тўғри айтдингиз. Бу зот кўп қабиҳ ишлар қилдиким, уни илон демоқ мумкин...

Сўхбат тугагач, маҳрам ташқарига чиқиб кетди. Хон ёнига қушбеги билан Раҳмонқул оталиқ киришди. Тушки чойдан сўнг Қурбонбой бўзчи деган газзоб ҳам ўрдага келиб, ичкарига кириб кетганини одамлар кўрибди. Газзобнинг бунда ўралашиб юрганга тааж-жубланибдилар...

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, кунлардан бир кун эрта билан Хева мотам тусини олди. Барвақт — тонг отишда Хевадаги жамийки юқори мартабали зотлар Нуруллабой қасрига тўпландилар. Бу фавқулодда тўпланишнинг боиси — бу кеча номаълум шахслар томонидан Исломуҳжа жанобларининг ўлдирилиши эди. Қора чопон кийиб чиққан Асфандиёр амалдорлар билан комуш саломлашиб бўлгач, тахтга ўтирди. Хон ёнида турган, оқ салла ўраган қушбеги хоннинг мусибатли ахборномасини ўқиб эшиттирди:

— «...Бу кеча, рамазон ойининг чоршанба куни, ярим кечаси «ўғлон азиз» қабристонини ёнида уч бебок номаълум қароқчи киши йўл устида пайдо бўлиб, вақтни ганимат билиб, Исломуҳжа улуғ зотларига ул бераҳм жаллодлар ханжар бирла бир неча захм уриб, даражаи шаҳодатга етқуздилар. Улуғ зотнинг бадани латифлари қон бирла бўялиб, отлиқ аробалари ичиде қолубдир. Чун бу хабари нурушуб ва ҳодисаи азият...

дин фуқаро воқиф бўлиб, фарёд ва фиғон қилиб Раҳмонқул оталиққа, парвоначига хабар юбориб, сўнгра бу зотлар бизларни ҳам хабардор қилдилар. Парвоначи от чопиб қайнотамиз Исломхўжа ҳазрат ҳовлисига келиб, марҳумнинг бола-чақаларини огоҳ этди. Нонлож қазога ризо бўлдилар. Соатдин кейин мен умаролар бирла келиб бу ҳодисани кўриб ҳайратда қолдим. Ул зотни бугун — пайшанба куни иззату обрў билан Эшон даҳмаларига элтиб дафн қилунгай. Валлоҳу аълам биссаваб...»

Бу қонли воқеа 1913 йил 12 августда юз берди. Юқорида қайд этилган хон саройининг ахбороти ҳаммаёққа юборилиб, маълум қилинган бўлса ҳам, барибир халқ бу тараққийпарвар амалдорнинг қотили Асфандиёрнинг ўзи эканини билди, бу воқеа эл ичида турли-туман гаплар тарқалиб кетишига сабабчи бўлди. Кўп ўтмай хоннинг уч амалдори Бухоро томонга қочиб кетди. Бу уч амалдор ичида меҳтар Бекниёз ҳам бор эди. Меҳтар кетидан Ҳазорасп, Жайронқочдигача айғоқчилар қувиб бориб, қўлга тушира олмадилар.

Хевалик кекса бир меъморнинг айтишича, Кўкминор минг икки юз тўқсон иккинчи йил — ҳижрий, барот оий ўрталари қурилиб тамомланишига бир ҳафта қолганида Уста Юсуф арбобнинг ҳам паймонаси тўлиб, даражаи шаҳодатга етибди.

Кунлардан бир кун, Полвон Маҳмуд зиёратгоҳи ёнида фавқулодда пайдо бўлган уч нафар хон навқари минора тагида тўхтаб, одамларнинг «пўшт пўшт, гишт тушади!» деганига ҳам қарамай, ганч қораётганларга қаради. Улар тезда минора тепасидаги Уста Юсуф арбобни чақириб тушишларини буюрди. Бир муддатдан сўнг, Уста Юсуф ганч бўлган қўлларини этаги барига артиб, айланма зинапоялардан ерга тушди. Кўкминор эшигидан чиқиши биланоқ, уни навқарлар саломаликсиз ҳибсга олиб, қўлларига кишан урди. Ҳайғу манг бўлиб, жомакорини ҳам ечолмай қолган устани шитоб билан зиндонга — Кўҳна Арк томонга ҳайдаб кетдилар. Уша куни устанинг ўғли ҳам ҳибсга олинди. Эртасига, жума куни қўлларига кишан урилган ота-болани Кўҳна Арк ичкарасига, Саид Асфандиёрхон ёнига олиб кирдилар. Бу ерда шайхулислом билан қози калон ҳазратлари ҳам чўкка тушиб, қўл қовуштириб ўтирарди. Пастда, доира шакллик баланд супа атрофида ҳовли деворлари тагида усталар, ўй-

макор наққошлар ва яна бошқа минору мадраса қурилишидан ҳайдаб олиб келинган ўттиз чоғлиқ киши бошларини қуйи солиб, хомуш турардилар.

Саид Асфандиёрхон даргазаб кўзларини Уста Юсуф арбобга тикиб ўшқирди:

— Сен, монглойи қоро бадкирдор, на сабабдан мундоқ ёмон сўзларни элга торқотдинг?!

Тик, кишанли қўлларини қовуштириб турган Уста Юсуф ва унинг ўғли Юнус бир лаҳза сукут сақладилар. Бу бир лаҳза ичида хон айвони пастида турганлар хаёлидан, бундан бир ҳафта муқаддам «вазири тараққий, меъморлар ҳомийси Исломхўжа зоти сермартабаларининг номаълум одамлар томонидан ханжар уриб ўлдирилганлиги халқ ичида кўп шов-шувларга сабаб бўлиб, «уни хоннинг ўзи ўлдиртирди», деган гап кўнгилларидан чақмоқдек шиддат билан ўтди.

— Мен ҳеч сўз айтганим йўқ, — деди даг-даг қалтираб Уста Юсуф.

— Салтанатимиз душмани, бул бадкирдорни сўйиб ташла! Ҳукм шундоқ! — Хон ясовуллардан бир қадам олдинда турган усун мўйловли, қотма Худойназар пошшобга буюрди.

— Ҳазрати одий, шафқат қилинг! Ахир гуноҳимиз нима? Шафқат қилинг...

Жума куни ҳукмнинг фавқулодда бўлиб қолганлиги ва яна бунинг устига Бойпучуқ, Жуманиёзпучуқ деган жаллодларнинг йўқлиги сабабли, Худойназар пошшобнинг ўзи бозор бошига бориб, Маткарим қасобнинг пичоғини олиб келган эди. Худойназар пошшоб этиги қўнжидан пичоқни чиқариши биланоқ устанинг ўғли Юнуснинг кўзи ола-кула бўлди.

— Вой, отажон, нима қилмоқчилар... Отажон... — у Худойназардан қўрқиб, отасининг нариги ёнига ўтди. Лекин Худойназар пошшоб юриб бориб, боланинг ёқасидан маҳкам ушлаб, олдига тортди. Ерга йиқилиб тушган бола дод солаётганига қарамай, уни икки оёғи орасига олиб, мушук боладек биғиллатиб, тақимлари билан маҳкам сиқди.

Уста Юсуф титроқ ичида бақирди: «Шафқат қилинг... шафқат... шафқат!...»

Шайхулислом: «Одлоҳу акбар», деб юзига фотиҳа тортиши биланоқ, Худойназар пошшоб тақимларни орасида эзилиб ётган боланинг бошини қайириб, кеккиртагига пичоқ тортиб юборди. Тизиллаб отилган қон ерга сапчиди, отаси Уста Юсуфнинг этикларига-

Ча сачраб кетди... Шу дамнинг ўзидаёқ, Худойназар бошшоб сапчиб Уста Юсуфнинг елкасидан ушлаб, ерга ағдарди-да, тиззаси билан устанинг елкасидан босиб, бошини орқага тортди. Сўнг бўйнига пичоқ санчди. Қип-қизил қонга бўялган ота-бола бир муддат ҳовлида типирлаб ётиб, жон бердилар.

Одамлар тарқалди. Ислохўжа ҳақидаги мишмишлар ҳам бу қонли фожиадан сўнг босилди. Шу кундан бошлаб Маткарим қассобдан ҳеч кимса гўшт сотиб олмади. Сабаби — «одам сўйилган пичоқда қўй сўяр эмиш...» Қассоб синди...

Аза кунларида Хевада об-ҳаво жуда яхши бўлди. Кўкни қоплаб турган қўнғир булутлар чок-чокидан сўкилиб, Амударё гомон сузиб кетдилар. Эртасига баланд миноралар тепасида, мадрасаларнинг кўк кошин пештоқларида қуёш нури ярқиради. Қумликлар билан ўралган Хева шаҳри олов устидаги товадай қизий бошлади.

Эртасига Асфандиёр тушга яқин арз сўрашни тўхтатиб, ўз қабулхонасидан чиқди-да, ҳарамга кириб кетди. Баъзи ишларини қушбегига топширди. Ичкарига кириши билан, баланд кўк айвон зинасида турган Давлатбегимга икки оғиз гап айтиб, зинапоялардан кўтарилиб, ишратхонага кирди. Мартабадор чопони, жигадор салласи, этиги, чопонининг ичкари чўнтагидаги Ислохўжа Петрограддан олиб келган тўппонча ва бошқа анжом-асбобларини ечиб, қоziққа илди. Ички қўйлаги устидан юпқагина ипак тўнини елкасига солиб, сарпойчанг, оқ иштон кийиб айвонга чиқди. Қалин ипак кўрпачалар устига ўтириб, айвон ёқасида ўтирган Дурдона канизга имо қилди. Каниз дик этиб ўрнидан туриб, чилим олиб келди. Аввал ўзи бир-икки тортиб, кейин хонга тутди. Бу ёшгина жувон хон чилим чекаётганида ўзини ҳар оҳангга солиб, чиройли жозибали кўринишга уринарди. Хон унга ортиқча қарамади ҳам. У чилимни олиб кетгач, канизлар ҳовлисидан чиққан, рашкдан қошлари чимирилган Давлатбегим гулзор ичидан ўтиб, зинапоя ёнига келди. «Айтдим, ҳозир чиқишади» ишорасини қилиб, айвон пастида турган эди, хон ўз ёнига имлади.

— Унинг аҳволи қалай?

— Кўникади... Иложи қанча... Ёдингизда борми, Зухро ҳам аввал шунақа қилиб, кейин тақдирга тан берган эди. Беш-олти кун сабр қиламиз, ширинроқ бўлади...

- Ҳушёр бўл, ўзини ўлдириб қўймасин.
— Мен бу ёввойи макиённо андак ром қилиб, қўй-
нингизга солиб қўймасам, юрган эканман!

Унингчи боб

Қоронғи кечалардан бирида макр билан сархуш этилган Бибигул номуси ишратхонада поймол этилди... Шоҳи кўйлак ёқалари йиртилган, маржонлари узилган бу тутқун қиз эрта билан кўз очиб, ўзини дубоба тўшакда ётганини кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Хонада унинг ўзидан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. У сапчиб туриб, атрофига аланглади; хона қайиқда тургандек лопиллаб, яна тўшакка йиқилиб тушди. Утирган ерида бармоқлари билан юзини тимдалади. Заҳар ичган одамдай кўкси бурдаланиб, ловуллаб ёна бошлади. Шу лаҳза у ўхчиб-ўхчиб қусди ҳам. Кўксига бир нима тиқилиб, ёндира бошлади; у дастурхон устини тимискилаб пичоқ қидирди. Бир ўткир пичоқ бўлса-ю, кўксига тарчча тиқиб олса... Унинг кўксини ёриб чиқолмай турган заҳар чиқиб кетса. Дастурхон устида ҳеч қандай пичоқ йўқлигини билгач, ўрнидан туриб, гандираклаб дераза ёнига қелди. У яна деразани муштуми билан ураётган эди, айвонда турган Давлатбегим ҳайҳайлаганича кириб, Бибигул қўлларини ушлади. У судрагундек қилиб Бибигулни уйдан олиб чиқди-да, ўз ҳужрасига киритди. Бибигул мажруҳ одамдай кўрпача устида чўзилиб ётди. Ҳеч нима емади. Ҳовлида канизлар кулгисини эшитиб, эт-этини еди. Давлатбегим олиб кирган овқатни тепиб юборди...

Орадан уч кун ўтгач, Бибигулнинг руҳан ўзгариб, ўч олиш пайига тушганини аёллар орқали билиб, ўзи ҳам пайқаб юрган Давлатбегим, бу ҳақда хонга шипшитиб қўйди. Кўп ўтмай Асфандиёр Бибигулни қушбегига чўри қилиб, бериб юборди. Бибигул паранжида ҳарамдан чиқарилиб, қушбеги ҳовлисига келтирилди. У қушбеги хотинининг чўриси бўлиб юрди... Ички-ташқи ҳовлидаги қаттиқ қоида, дарвозада турадиган қуролли кўса навқар бу ҳовли сатҳига бегона қуш учиб келиб қўнишига, ҳатто бу ҳовлидан чумолининг чиқиб кетишига ҳам йўл қўймасди. Бу бичилган кўса қулнинг тиғи ҳаммавақт шай турарди.

Бибигул бўйнидаги шода-шода дурлар, ипак кўйлаклар, кимхоблар... бари ҳарамдан чиқаётганида

ешиб олиниб, ўзининг кўрпа чит кўйлаги билан бу ҳовлига келган эди. «Худо, олло», дейдиган Давлатбегимнинг ҳамма иши қўшмачилик, пасткашлиқдан иборат эканини, бу алдам-қалдам хотиннинг разиллигини ҳам кўз олдидан бир ўтказиб қўйди. Ҳовли супурганда ҳам, ўчоқ кулини тозалаянда ҳам хаёлот дарёсига ғарқ бўлиб, ўтириб қоладиган Бибигулни бу зонадондагилар зимдан кузатишарди. Бир даста хитой пиёласини олиб келаётиб ерга тушириб юбориб, чил-чил қилган Бибигулни бека амри билан кўса навкар ҳужрага олиб кириб тоза савалади. Сочларидан ушлаб биқин-биқинига тепди. Унинг бақириклари, оҳ-войлари ҳужрадан ўтиб ҳовлига чиқди, холос.

Калтакланган Бибигул ҳужрада чўзилиб ётганида ҳовли юзида туриб, гаплашаётган икки аёлнинг сўзига беихтиёр қулоқ осди. Уларнинг бири бека, иккинчиси яна бир мартабадор кишининг хонадонидан чиққан кексагина аёл эди. Бека, Жайронқочди қишлоғининг элликбошиси янги мартабага ўтаман деб, ўз оғасининг қизини ўғирлатиб ҳарамга юборгани-ю, қиз хонга ёқмай, қушбегим оиласига чўри қилиб юборилганини битталаб тушунтирарди. Жайронқочди элликбошисининг бу иши саройда ҳам гап бўлиб, ҳали ҳам мартабага чиқолмай ўтирганини айтишиб, кулишаётганини, эри—қушбеги «бундай моховларга» амал бермаслигини айтганини ҳам керилиб сўзлашарди...

Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Бибигул амакисн Қулаҳмад элликбоши ҳақида ўйлай бошлади. Наҳотки ўз амакиси бундай қабиҳ ишларни қилса? У ётган еридан бош кўтариб, ҳужра эшигига сурилиб келиб, димоғ билан гапираётган беканинг сўзларига диққат билан қулоқ солди. У энди аниқроқ тинглаётганида, кўса навкарнинг «пўшт-пўшти» гапнинг белига тепди. Беканинг сўзлари бўлиниб қолиб, улар уйга кириб кетишди.

Бибигул ўрнидан туриб, бу даҳшатли гапни яна ҳам аниқлаб олиш қасдида, илгаригидан ҳам яхши ишлаб, бека атрофида парвона бўла бошлади. Лекин орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас қушбеги «бу чўри қизни» сарой амалдорларидан бирига ҳадя қилиб юборди. Кўса навкарнинг: «Ҳуснинг бошингга етди. Бўлмаса бу улуг зот ҳовлисида семириб, хизмат қилиб юрардинг, манглайи қора!»— деганидан бека уни эридан рашк этиб жўнатганини пайқади. Ҳасрат ичида ҳам одам

баъван кулади. Бибигул беканинг қартайиб, шалвираб қолган эрини қизғанганидан кулди.

Бибигул икки хотинли, чақмоқ мўйлов бир амалдор ҳовлисига чўри бўлиб келди. Шу куннёқ амалдор Бибигулни яхшилаб кийинтириб, бошдан-оёқ тикилди. «Катта опанг, кичик опанг хизматини қилгин» деди-ю, ундан сўнг Бибигулни холи меҳмонхонасига чақириб, тегиша бошлади. Ёввойи қушдек чўчиб, париллаб, ўзини деразага урган Бибигулни амалдор яна ҳовлига чиқариб юборди. Кечқурун амалдор яна бир нарсани баҳона қилиб, «чўри қиз» ни меҳмонхонага чақирди. Хонага кирган Бибигулга ялиниб-ёлвориб, билакларидан ушлаб, қучмоқчи бўлганида, у бирдан дод сола бошлади. Чўри фарёдини эшитган ҳовлидагилар томоқ қириб, «бечорани қўйиб юборинг!» дегандек қилишди. Амалдор ноилож меҳмонхонадан Бибигулни чиқариб юборди. Эртасига у қаҳр-ғазаб билан сиёсат қилди. Кечқурун меҳмонхонага кириб, кифтидаги бодига айниқ ёғи суриб қўйишни буюрди. Илгариги, вафот этган чўри кифтини уқалаб қўйишини, унга қимматбаҳо маржон олиб берганини эслатди.

Эртасига ярим кечада Бибигул соядек бешовқин лип этиб ҳовлидан ўтиб, дарвозага келди. Дарвоза занжирини ҳам оҳиста чиқариб, ташқарига чиқди-да, тор кўчалар бўйлаб юра бошлади. Ой нурида ярқираб турган Кўкминор, ундан бир оз наридаги Калтаминорни мўлжал қилиб, кўчалардан-кўчаларга ўта бошлади. Иағиб юрган кўппаклардан ўзини четга олди. Калтаминор тагига боргач, Қўшадарвоза ёнидаги қабристон сари юрди. Азонгача бунда ётиб, тонг отиши билан юз-кўзини рўмоли билан ўраб, ҳасса ушлаган Бибигул рўмолчасидаги нонини қучоқлаб, Қўшадарвоза ёнида қаторлашиб турган аравалар кетидан ташқари чиқиб кетди. Дарвозабон ҳам чувринди аёлга унча эътибор бермади.

Бибигул дарвозадан ўтиб олгач, қафасдан чиққан қушдек, орқасига қарамай, кенг дала ўртасидаги карвон йўлида пилдираганича жўнади. У бир тош йўлни бир лаҳзада босиб ўтиб, анча жойдан орқасига бир қараб қўйди. Хева миноралари олисда, жимжилоқдек бўлиб турарди... Бир лаҳзадан кейин, бу митти миноралар орасидан чиқиб, борган сари катта бўлиб, хунук башараларини бужмайтириб турган ажувза — Давлатбегим орқасидан қувиб келаётгандек бўларди. «Қаёққа қочаянсан, чўри!» деган овоз ҳам қулоғига эшитилиб

кетгандай бўлди... Олисдаги миноралар, баланд гиштин деворлар орасида бадмаст Асфандиёр яланғоч хотинлар орасида карахт ўтиргандай, серсоқол совуқ қушбегию ялинчоқ сур амалдор ҳам кўзларига кўриниб кетди. У яна олдинга интилиб, шатиллаганича юриб кетди. Бир муддатдан кейин эшак миниб келаётган Мўйсафиддан: «Шу йўл билан Ҳазораспга бораманми?» — деб сўради. Чол тасдиқлади. Ундан сўнг Бибигул яна қўшиб қўйди: «Жайронқочди қишлоғига Ҳазораспдан ўтиб бораманми, ота?» Чол эшагини бир лаҳза тўхтатиб, унга қаради. «Ҳазораспга етмай, берироқда уч гужум бор, шу ердан йўл ўнгга — қум ичига кириб кетади. Бу йўл тўғри Жайронқочдига олиб боради... Сен пиёда етолмайсан-ку? — деди таажжубланиб. — Ҳазораспга ҳам етиб боролмайсан, болам, қандай қилиб Жайронқочдига етасан...» Бибигул жавоб бермади. Чол таажжубланиб йўлида давом этди.

Чексиз ва кимсасиз дашт узра офтоб ёйилди. Осмондан бир тўда қушлар чағиллашиб ўтиб кетишди. Эҳтимол, улар сув ичгани Амударё томон боришаётгандир... Бибигул дамо-дам орқасига қараб, кучининг бэрича жадал юрарди. Уч тош чамаси йўл юриб, бу муддат ичида бирон йўловчини ҳам учратмади. Унинг истиқболига фақат юмронлар чиқиб турарди.

Қуёш тиккага келганида у анча йўл босиб, ҳориб, йўлдан андак четга чиқди-да, дўнгликка ўтириб, туғиб олган кулчадан ушатиб, чайнай бошлади. Қушлардек серхавотир — бир чўқиб, икки қараб қўярди. Бу ердан энди Хева миноралари-ю, девори баланд мадрасалар, қасрлар тариқча бўлиб ҳам кўринмади. Бу унинг юрагига андак таскин берди. Унинг назарида миноралар бош кўтариб турган аждарларга ўхшаб кўринарди.

Шу лаҳза ўнг томонда, қум устида бир нима қимирлагандек бўлди. Ҳаво хумдондек қиздирарди. Қумлар ҳам қизиган, янтоқлар остида тинмай чигирткалар чириллар... Бутун бир чексиз даштда сукунат қукмрон. Нон чайнаб ўтирган Бибигул қум устида гимирлаб келаётган нарсага қаради: у бир лаҳзадаёқ дик ўрнидан турди. Ун қадамча нарида йўғон илон бошини бир қарич ердан кўтариб, Бибигул сари лапанглаб келарди. Бибигулнинг аъзойи-бадани жимирлашиб, туклари тиккайиб кетди. Бир лаҳзада ранга ҳам қув ўчиб, этагидаги кулчани ҳам ташлаб юбориб,

қатта йўл томон қочди. У йўлга тушиб, бир муддат олға юргач, яна андак тўхтаб орқага қараган эди, ўша илон яна беш-олти қадамча орқада лапанглаб қувиб келаётганини кўрди. Бибигул беихтиёр қичқириб юборди. Унинг қичқириви ҳам жуда беўхшов, ғайритабиий эди. У шамолдек яна югуриб кетди. Чопа-чопа анча жойга бориб яна орқасига қаради, илон ҳам қувиб келарди-ю, у энди эллик қадамча орқада қолган эди. Бибигул жон-жаҳди билан яна югурди. Юрагининг гурс-гурс уриб кетганига ҳам, кўзлари қоронғилашиб, оёқларини чўгиртақлар ёриб юборганига ҳам қарамай олдинга югурди. У яна қайрилиб орқасига қарашдан қўрқиб, катта илон оёғи остида келаётгандек туюлиб, югура бошлади. У шундай тез югурдики, умрида ҳеч қачон бунчалик тез чопмаган эди. У ҳолдан кетиб, йиқилиб тушди — ётган ерида бош кўтариб орқасига қаради. Орқада илон ҳам, Хева миноралари ҳам кўринмасди. У бир муддат ўрнидан туролмай, беҳуш ётиб қолди. Ҳуши ўзига келгач, яна дик ўрнидан туриб, олдинга югурди. Орқадан бош кўтарган илон йўқ, чор атроф мзористондек жимжит. У қўрқув ичида чарчаганини ҳам сезмай, ҳалдослаб юриб кета берди.

Кун қайтишга яқин йўлда қаққайган бир туп гужум учради. Лекин бунда айрилиш — икки йўлни кўрмагач, яна олдинга интила берди. Йўлда ўткинчининг тушиб қолган таёғини топиб олиб, яна олға юрди. Ташналик уни бўғарди. Лекин илон қўрқуви ташналикни ҳам хаёлидан кўтарди. Қош қорайишига яқин чол айтган уч гужумга етди. Бир лаҳза тўхтаб, уёқ-буёққа аланглади-да, қоронғига қолмай қишлоғига етиб оладигандай, ўнг томонга — қум ичига бурилган йўл билан кета бошлади. У, ҳали қишлоғигача саккиз тош йўл борлигини-ю, пиёда етиб бориш мушкул эканлигини мутлақо билмасди. Ўздан тинқаси қуриган Бибигул гўё ҳув анови дўнглик орқасидаги қишлоғига тезда етиб олаётгандай, ҳамма уни бетоқатлик билан кутиб тургандай, кучининг борица интиларди. Унинг назарида, отаси эшикка чиқиб: «Кела қол қизим, илдамроқ юр!» — деяётгандай бўларди. У ўзини отаси бағрига ташлаб, ўпкаси тўлиб йиғлаб: «Амақимлар мени бу ҳолга туширдилар!» — дегандай бўларди.

Ой мис баркашдек қизариб уфқда турарди. Осмонда юлдузлар милтирарди. Кун бўйи қизиган қум-

ликлар устида андаккина шамол айланмоқда. У, энди югуришга ҳам мажоли қолмай, қўлидаги таёғига тиралиб юра бошлади. Амалдорнинг ошхонасидан яширинча олган, латталарга ўралган пичоқни яланғочлаб ушлади. Йўлдан четга чиқиб кетмаслик учун ҳар ўн-ўн беш қадамида оёқ остига қарар, арава изларига кўзи тушгач, олдинга интилар, узоқ-узоқларга тикиларди. Бир муддат йўл юрганидан кейин, олисда милтираб чироқ кўринди. Унинг юрагига шодлик тушиб, озгина бўлса ҳам мадор берди. Йиқилай-йиқилай деб турган Бибигул ўзини тутиб олиб, милтираб турган чироқ томон юрди. «Агар бу уйдагилар мени тутиб олиб, Хевага элтишса нима бўлади?!» — Бибигулнинг юрагига ларза тушди. — «Бу ерда хон одамлари бўлса қандоқ қиламан!...»

У тўхтаб хаёл суриб қолди: «Эҳтимол, бу уй чўпонларникидир... Чўпонлар — яхши одамлар, сув сўрайман...» У яна ўзига-ўзи далда бериб, милтираётган чироқ сари юрди. Уни ташналик сиртмоғи ҳам бўғиб, қақраб, тупук ютолмай қолган томоқлари, лаблари бир-бирига ёпишиб, кўз олдида бир коса сув лимиллаб айлана бошлади. «Эҳ, сув қандай яхши нарса! Бир коса сув! Лойқа бўлса ҳам майли!» У яна қадамни тезлатди. Яқинлашган сари чироқ кичрайиб борарди. Бора-бора милтиллаб турган чироқ узукнинг кўзидек бўлиб қолди. Бибигул чироққа тахминан беш-ўн қадам яқин келиб тикилди. Рўпарасида ярми қулаган кўҳна пахса девор турарди. У деворга яқин бориб, қўллари билан деворни ушлаб чироққа тикилди. Чироқ йўқ... Кичкинагина ёнар қурт пахсага ёпишиб ётарди. Бибигул кўзларини уқалаб, гўё «девор деразасидан кўринган чироқ»қа қаради. Чироқ йўқ! Дарҳақиқат, кичкина ёнар қурт думини йилтиратиб ётарди... У деворга пешонасини тираб, кўзларини юмди. Девор тагига қулаб тушганини ҳам ўзи пайқамай қолди. Анчадан сўнг яна кўзини очиб, ўрнидан турди. Ой нурида бу вайрона жуда хунук кўринди. У яна йўлга тушиб, кучи етганича юра бошлади. «Чўри бўлмайман деганнинг ҳоли шунақа! — деди у яна ўзига-ўзи. — Майли, ўламан, лекин чўри бўлмайман!»

Уни алдаган ёнар қурт ҳам, қулаган пахса девор ҳам анча орқада қолиб кетди. Яна чексиз дашт...

Орадан қумғон қайнагунча вақт ўтгач, орқадан шаталоқ отиб югуриб келаётган кучукка кўзи тушди.

Бу кучук амалдор ҳовлисидаги пакана итга жуда ўхшаб кетарди. Бибигул тўхтаб, қўлидаги таёғини осмонга кўтариб, кучукка дўқ урди. Лекин у ит эмас, чиябўри эканини пайқаб, бадани зириллаб кетди. Чиябўри ҳам ўн қадамча нарида чўққайиб ўтириб, тумшугини осмонга кўтариб, улий бошлади. Унинг товуши гўдак йиғисига ўхшаб кетарди. Бибигул икки қадам юриши билан чиябўри ҳам чопқиллаб кела бошлади. У Бибигулнинг этакларига яқин келиб, кучукден сакраб ўйнаётганга ўхшаб этакларига ёпишганида, таёқ билан урди. Чиябўри ёнига йиқилиб, ўрнидан турарётганида, қарсиллатиб бошига урди. Иккинчи зарб чиябўрига қор қилдими, у беш-ўн қадамча орқага қочиб бориб, яна улий бошлади. Бибигул юриши билан у ҳам эргашар эди. Бу сафар таёқ билан урганига ҳам қарамай этакларига ёпишиб, талай бошлади. Бибигул жон аччиғида қўлидаги пичоқни санчди. У бўрининг қаерига санчганини ҳам билмади. Чиябўри бир ёнига қийшайганича судралиб қоча бошлади. У яна чийиллаб улиётганида Бибигул уларнинг кўпайиб кетишини пайқаб, ердаги таёғини олиб, фавқулодда бир куч билан югура бошлади. У қўрқув ичида қўлидаги пичоғи сопини бармоқлари билан маҳкам сиқди. Орадан кўп ўтмай, орқада яна икки чиябўри пайдо бўлганини кўрди. Улардан орқароқда бояги яраланган чиябўри ҳам судралиб келарди...

Ун биринчи боб

Вазири аъзам Исломхўжа ўлдирилганидан кейин, эл ичидаги ҳамма норозиликларни дарҳол битириб, фожиани хас-пўшлаш мақсадида Асфандиёр бу ҳақда оғиз очган баъзи казо-казоларни жаллодга топширди. Кейинчалик ўз фармони билан Исломхўжага тиг урганларни ҳам, у ишдан воқиф бўлган маҳрамни ҳам йўқотиб юборди. Хевада одамлар Исломхўжани яхши деб ҳам, ёмон деб ҳам айтолмас эдилар...

Шу хафақон, чалкаш, мотамсаро кунларнинг бирида Асфандиёрнинг яна икки катта амалдори қочди. Уларнинг бири — Нақиб Оллоназар ҳожи, иккинчиси — Исломхўжанинг амакиваччаси, ёш сарбоз Матёқуб эди. Бу қочоқлар Ҳазорасп, Дорғонота орқали Чоржўйга етиб олмоқчи, ундан сўнг, Асфандиёр-

дан шикоят қилмоқ учун Петербургга жўнашмоқчи эди.

Улар тунда Ҳазораспга тушмай, уни ёқалаб ўтиб қум ичидаги Жайронқочдига боришди. Бу режани Матёқуб ўйлаб, Нақибни ҳам ўз кетидан эргаштирди. Унинг айтишича, бир сирли гапни бу ердаги бир одамга айтиб кетмоғи жуда зарур экан. Буниңг устига у Ҳазорасп беги, Жайронқочди элликбошиси сотиқни эканлигини айтиб, туни билан Дорғонотага етиб олишлари лозимлигини гапирди. Кекса Нақиб рози бўлди, чунки рози бўлмай иложи ҳам йўқ эди.

...Ярим кечада Қулмуҳаммад эшиги тақирлади. Чўчиб уйғонган уста, «туркманлар қасос олгани келди» хаёл қилиб, деворда осиглиқ қиличига ёпишди. Бир лаҳзалик жимликдан кейин эшик яна тақирлади. Эшикни қамчи дастаси билан тақирлатишаётганини ҳам пайқади. У бир лаҳзалик хаёлдан сўнг, қилични яна жойига илиб «майли, ал-қасосул минал ҳақ...» деди-да, сарпойчанг эшик очди. Дарҳақиқат, рўпара-сида икки отлиқ турарди.

— Ассалому алайкум, сарбоз! — деди отдан гушиб Матёқуб. Нақиб отдан тушмай салом берди. Қулмуҳаммад алик олгач, ишнинг зуд эканлиги, икки оғиз гап айтиб, жўнашажагини маълум қилишди. Нима гап эканлигига тушунмай турган Қулмуҳаммад саросимада қолди. Уларни ҳовлига таклиф қилди. Нақиб ҳовлига кирганидан сўнг отдан тушди. Отлар боғланиб, улар учовлон ичкари хонага киришди. Чироқ ёқилди. Бир лаҳзадан сўнг Қулмуҳаммад ҳовлига қайтиб чиқиб, дарвозани занжирлади, отларга беда ташлади. Хумдаги сувдан пақирда олиб, иккала отга ичирди-да, яна уйга қараб кетди. Уй бурчагидаги қумғонга ўт ёқмоқчи бўлган эди, меҳмонлар эътироз билдиришди. Совуб қолган чойдан пиёлага қуйиб берди.

— Бизнинг мунда келганимизни инингиз асло билмасин,— деди Матёқуб,— биз жаноби Нақиб билан бошимизни олиб кетяпмиз... Раҳматли отам ҳам, амаким Исломхўжа жаноблари ҳам сизнинг яхши сарбоз эканлигингизни айтишарди. Сизни «Музраф-шоҳ» деганларини эшитганман...

Қулмуҳаммад ота йиртиқ кўйлақда бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Жаноб ҳожи мустасно, мен бир сирнинг гувоҳиман. Мен атай ўша сирдан сизни огоҳ қилгани бун-

да келдим. Сизнинг ёлғиз фарзандингизни Асфандиёр ўғирлатиб олиб кетди. Қиз ҳозир қушбеги ҳовлисида. Қизингизни инингиз — элликбоши Қулаҳмад оға хонга инъом қилиб навкарларга бериб юборган...

— Ё тавба! Ё алҳазар! — Қулмуҳаммад ота ўрнидан туриб кетди.

— Оғир бўлинг, сарбоз! — деди Нақиб Оллоназар ҳожи Қулмуҳаммаднинг елкасидан босиб.

— Қизни олиб кетган навкарлардан бири мента қарашли одам эди, ҳамма гапни айтиб берган. Улар элликбоши ҳовлисига келиб тушишган...

— Ё парвардигор, бу қандоқ кун!

— Қизингизни Асфандиёр қушбегига ҳадя қилиб юборганини саройда эшитдим. «Хон бир чўрисини қушбегига инъом қилибди», деган гап тарқалди. Сардор Муҳаммад ҳам бу гапдан воқифлар. Бугун-эрта Саид Абдулло тўра билан Ашур Маҳрам талон-торождан қайтади, Хевада тантана...

— Элликбоши Қулаҳмад менинг иним эканини биласизми? — кўзлари ола-кула бўлиб, кетган Қулмуҳаммад Матёқубга қаради.

— Эшитганман. Шунинг учун ҳам атай келдим. Бундоқ одамлар Хоразм тупроғида кўпайиб бормоқда. У Ҳазораспга бек кўтарилмоқ учун бундоқ ярамас ишларни қилаётгани Хевада баъзи бир одамларга маълум бўлиб қолди. Қизингизни хон ишратхонасига жўнатган — ў! Каломилло ҳаққига қасам ичаман! Ўртага сукут тушди. Улар учовлон ҳам жим, фаромуш бўлишди. Матёқуб ўзи ҳақида ҳам гапирди. Асфандиёрнинг боши янчилмагунча Хоразмга қадам қўймаслигини, хон қабоҳатга юзтубан кетганини, эътиборли одамларни қувгин қилаётганини ҳам айтиб берди. Халқдан йиғиб олинган солиқларни амалдорлар ўғирлаётгани, бунга хон айшу ишрат сураётганини ҳам гапирди.

Қулмуҳаммаднинг озгина овқат тайёрлайман деганига ҳам қарамай, икки сувори ўринларидан туришди.

— Қизингизни қутқариш қўлимдан келмади, сарбоз, — деди Матёқуб ўрнидан туриб, — унинг хабарини беролдим, холос... Чорам йўқ, ота...

Қулмуҳаммад ҳўнграб юборди.

— Сарбоз, қўйинг, йиғламанг! Жафоларга қилич урар пайти ҳам келиб қолар...

— Мен ҳозир малъун инимни чошиб ташлайман! Ундан сўнг, Асфандиёр аблаҳнинг бошига қилич сола-

ман! Ҳа! Ё у мени чопиб ташлайди, ё мен уни! Икки-сидан бири бўлади. Мен унинг отасига, унга хизмат қилган эдим-а! Охири шу бўлдими! Менинг ҳалол хизматларимга қилган мукофоти шу бўлдими, хоннинг! Иним билан қиличбозлик қилиб ўтирмайман, мен уни чопиб ташлайман. Ҳозир, шу кечанинг ўзида чопаман! Азонни кўрсатмайман!..

— Йўқ!— деди Нақиб ҳам, Матёқуб ҳам эътироз билдириб,— биз сизга хабар етказдик. Қизни аввал Хевадан олиб келинг! Инингизнинг мурдорлигини исбот этиб, халқ олдига судраб чиқинг! Ана ундан кейин нима қилсангиз ҳам бўлади.

Икки сувори хайр-маъзур қилиб, қоронғи кечада анча дам олгач, отларига миниб, шитоб билан жўнашди. Қулмуҳаммад эшикни ёпиб, қайтиб уйга кирди. Хона ўртасида гўдаиб турганича турди-ю, ўтира олмади. У ҳозироқ инисини чопиб ташлаш, ундан сўнг Хегага от чоптириб боришни кўзлади. Ўйлаб-ўйлаб яна ўзини босди. Бир лаҳзадан кейин тўнини елкасига солиб кўчага чиқди-да, Пирназар ота эшигини қоқди. Данг қотиб ётган чол сапчиб туриб, чироқ ёқди. Ярим тунда уйга кириб келган Қулмуҳаммадни кўриб: «Тинчликми, сарбоз?— деб сўради. Ғазабнок Қулмуҳаммад индамай кўрпачага чордана қуриб ўтирди. Ҳозир бўлиб ўтган воқеани бошдан-оёқ гапириб берди.

— Ё тавба!— деди Пирназар.

— Қаридим, энди қон тўкмайман деган эдим, ошна. Яна қон тўкадиган бўлдим. Тўкаман! Тўкаман! Тўкмай қўймайман!

— Сабр қилинг!

— Худо ўзи кечирсин... Қиличим қонспраяпти!

— Ё қудратингдан!

— До-од дегим келяпти... До-о-од!— у кўксини тимдалади.

— Узингизни босинг, сарбоз! Ётинг, ёстиққа бош қўйинг, тонг отсин, эрта билан қишлоқ кексаларини тўплаймиз.

— Ётолмайман, қандай қилиб ётаман, биродар!

— Жуманиёзни айтиб чиқайми?

— Айтиб чиқинг! Ҳаммани айтиб чиқинг! Лекин инимни айтманг! У менинг иним эмас, ундоқ инини танимайман!

Пирназар ота уйда тўрт кекса азонгача гаплашиб чиқиб, тонг оттиришди. Даҳшатли воқеадан воқиф бўлган кексалар бошидан уйқу қочиб кетди.

— Асфандиёр — аждар, етим-есирни комига торт-
япти, десам жаҳлингиз чиққан эди, сарбоз! Оз бўлма-
са бошимизни чошиб ташлай деган эдингиз... Оқибат-
ни кўрдингизми?! Унинг жабрини тортганлар кўп...

— Ярамга туз сепа берманг!

— Тўғри гапнинг тўқмоғи бор, биродар. Майли,
ўтган ишга салават. Лекин кўзингиз кеч очилапти...

Эрта билан тўрт кекса юз-қўлини юшиб келиб,
намоз ўқиётганида, ташқарида бир аёлнинг қичқир-
ғи эшитилди. Қулмуҳаммад ота дарвозасининг беўх-
шов тақирлаётганини, одамларнинг: «Нима гап, ни-
ма гапи» кексаларни жойнамоз устидан қўзғалишга
мажбур этди. Қулмуҳаммад билан Пирназар ота
ҳаммадан аввал отилиб ташқарига чиқишди. Че-
лак кўтарган кекса бир аёл кўча ўртасида ўтириб
олиб:

— Мусулмонлар, бу ёққа! Бу ёққа-е! — деб бақи-
рарди. Қулмуҳаммад, Пирназар ота, яна ўнга яқин
ёш-яланглар кампир атрофини ўраб олишди. У сўз
айтолмай гўдилларди. Ранги девор бўлиб оқариб, соч-
лари тўзиб кетган эди. У одамларни бошлаб тошқу-
дуқ томон олиб кетди. Йигитчалар кампирни орқада
қолдириб, сардоба томон чошиб кетишди.

Сардобага кира беришда, бесўнақай харсанг тош-
лар ёнида кўйлаклари бурда-бурда бўлиб узилган,
юзлари, оёқлари қип-қизил қонга беланган бир аёл
чўзилиб ётарди. Юзларидаги қон-тупроқ чаплашиб,
сочлари бетини қоплаб олгани сабабли бир қарашда
унинг ким эканини билиб бўлмасди. Ундан беш-олти
қадам нарида ўткир пичоқ ерга санчилиб ётарди. Пи-
чоқдан яна беш-олти қадамча нарида юлғун таёқ ҳам
ерда ётарди. Ердаги қон-тупроқ изидан аёл бу ерга
судралиб аранг келганини пайқаш мумкин эди. У,
Бибигул эди... Бибигул шунча интилгани билан ҳам
сардоба харсангига — ўша туя калласига ўхшаш тош-
га етолмабди. Фақат бир қўлининг учигина аранг
тошга тегиб турарди...

Қулмуҳаммад ота югурганича бориб, қизи боши-
ни кўтарди: «Вой, отанг ўлсин болам сенга нима бўл-
ди! Мен ўлсам бўлмасмиди, болам!»

— Қулоқ солинг, юрагига қулоқ солинг, сар-
боз! — деди жонҳолатда Пирназар ота, — томирини
ушлаб кўринг. Ҳой, йигитлар, биттакг сув олиб чиқ!

Пирназар ота Бибигул ёнига чўкка тушиб, биллак
томирини ушлади.

— Худога шукур, худога шукур! Қиз ҳаёт, Қулмуҳаммад, фарзандингиз ҳаёт!

— Юзига сув пурканлар! — деди кампир сардобадан олиб чиққан ярим челақ сувни Қулмуҳаммад ота ёнига қўйиб. — Қизни шу ҳолга солганлар балога гирифтор бўлсин! Одамнинг уволи тутмайдими!..

Қишлоқда кўтарилган шовқин барчани ўрнидан қўзгатди. Катта-кичик тошқудуқ томон югуришди. Бир соат ичида бу ерга юздан ортиқ одам тўпланди. Янги тўнини, катта чўғирмасини кийган Қулаҳмад эллиқбоши ҳам: — «Нима гап ўзи!» — деб, ҳаллослаб югуриб келди. Сардобага келишга мажоли етмаган бир касал хотин судралиб эшиги тагига чиқиб ўтирарди.

Бибигулнинг юзларини андак ювиб, оғзига сув томизишди. Сочларини тўғрилаб, ердан кўтаришаётганида у кўзини очди.

— Бибигул, Бибигул, қизим! Сенга нима бўлди, болам! — деди оҳиста такрор-такрор Қулмуҳаммад ота. Бибигул отасига тикилди.

— Амаким... — деди эшитилар-эшитилмас.

Қулмуҳаммад ота бош чайқаб қўйди. Унинг ёнида турган Пирназар ота ҳам ялт этиб қараб, нима деяётганига тушунгач, «бу қандай нобакорлик...» — деб кўзларини ола-кула қилди. Бибигулни кўтариш олди-дан, унга Пирназар ота пақирдаги сувдан ҳовучида озгина ичирди. Бибигул сувни ютди. У кўзларини очиб, одамларга қаради. Лекин бошини кўтаришга мадори етмади. Қизни кўтариб, қишлоққа олиб келишди. Ҳовлига олиб кириб кетишаётганида, Қулаҳмад акасига яқин келиб. — «На гап, оға?» — деди.

— Сендек иним йўқ, йўқол, жувонмарг!

Қулаҳмад ранги ўчиб, орқага тисланди. У шу тисланганча одамлар ичидан суғурилиб чиқиб, ҳовлисига жўнади. То тушгача қишлоқ кўчасида ғала-ғовур тўхтамади. Эллиқдан ортиқ ёш-яланг, кексалар Қулмуҳаммад ота эшигидан кетишмади. Тўпга яқин эллиқбоши отини эгарлаб қилич осиб, Қўтирдала томонга кетганини айтишди. Бу гапни эшитиб Қулмуҳаммад билан Пирназар югурганича ташқарига чиқишди. Пирназар ҳовлисига кириб, от миниб чиқди: ёнига, яна бир йигитни олиб, икки отлиқ жадаллик билан Қулаҳмад изидан қувиб кетишди. Улар кун бўйи чопишиб, қувишиб, кечаси Ҳазораспга етмай берироқда отини суғораётган Қулаҳмадни ушлашиб, қўлини орқасига

боглаб, эртасига эрта билан қишлоққа олиб киришди.

Қўли боғлоқлиқ, бош яланг Қулаҳмад қишлоқ ўртасидаги майдонда гўдайиб турарди. У бошини эгиб, одамларга қарамасди. Унинг атрофида — каттадан кичик, бутун қишлоқ. Одамлар оломон қилиб, калтаклаб юборишга ҳозирланарди.

— Худодан қўрқмадингми, лаънати, бу қабиҳ ишни қилгани?— деди Пирназар ота Қулаҳмадга.

Қулаҳмад миқ этмади.

— Солиқларни уч баравар ошириб, ярмини ўзинг чўнтагингга урганингни ҳам билар эдик! Жаннат холанинг қизини ҳам Хевага тортиқ қилиб юборганингни билардик... Шундай қабиҳлик билан Ҳазораспга бек бўлгандан кўра ўлганинг яхши эмасми!

— Мен бундоқ қилганим йўқ, Пирназар ога,— деди Қулаҳмад йиғламсираб.

— Отимни атама!

— Ога, мени кечиринглар,— деди у Қулмуҳаммадга мурожаат қилиб.

Қулмуҳаммад ога миқ этмади. Бутун тумонат унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турарди. Шу лаҳза оқ чит кўйлак кийиб, эшикдан чиққан Бибигул битта-битта босиб, оломон ёнига келди. Унинг юзлари шилиниб, қонталашиб ётарди. У одамларни ёриб, Қулаҳмад ёнига келди.

— Аблах!— деди у бутун вужуди титраб. У билган ёмон сўзларнинг энг ёмони мана шу эди.

Шу лаҳза узоқда бир тўда-отлиқлар пайдо бўлди. Оломон отлиқларга тикилди. Қулаҳмадга ҳам жон кирди. У Хевадан навкарлар келиб қолиб, қутқаришнинг кутиб турарди. Қуролли отлиқлар чоғанича келиб, оломонни ўради. Қотма бир туркман йигити, оломонга қараб туриб, ўғри ушлашибди хаёл қилди. У оломонга унча эътибор бермай:

— Қулмуҳаммад сарбоз ким?— деди.

— Мен,— деди Қулмуҳаммад ота ранги оқариб, отлиқ ёнига борди.

— Сен менинг оғамни чопиб ўлдиргансан, қонга — қон!

Қулмуҳаммад кўксини очиб, отлиқ йигитга тутди:

— Мана, чоп, иним! Лекин мен уни ўлдирганим йўқ, қизимни қидириб юрганимда тўқнашиб қолиб, арзимаган гап билан қиличбозлик қилишдик. Шунда менинг қиличим тегиб кетди...

Пирназар ота дарҳол ўртага тушиб, овозининг бо-рича отлиқларга бўлиб турган воқеани тушунтира-кетди. Бутун оломон отлиқларга бу даҳшатли воқеа-ни чувиллаб айтиб, Қулмуҳаммадда гуноҳ йўқлиги-ни, жабрдийда чол не-не азоблар билан кечагина қи-зини топганини айтишарди. Отлиқлар анча шаҳдидан қайтиб, бир-бирига қарашди. Улар масалага тушуниб, отдан тушишди. Қотма туркман йигити «яна тарвузи қўлтигидан тушган» Қулаҳмад элликбоши ёнига ке-либ, унга ўқрайиб қаради.

— Ёшулли,— деди ўша йигит Пирназар отага қа-раб,— мен оғам қони учун қон олишга қасам ичган-ман. Қулмуҳаммад сарбозда айб йўқлигини ҳам бил-дим. Эл сўзига ишонаман... Лекин қон тўкишга қасам ичганман!

Пирназар ота бир лаҳза ўйлаб қолди. Кейин у туркман йигитга қарарди.

— Қиличингни ғилофидан чиқар, иним! Қиличинг учи билан Қулмуҳаммад манглайини озгина тилиб юбор, бир томчи қон ерга томсин...

Қулмуҳаммад бошидан чўгирмасини олиб, туркман йигит ёнига келди. Йигит қиличини яланғочлаб, Қул-муҳаммад ота манглайига эҳтиётлик билан теккиз-ди. Икки томчи қон ота манглайдан милтираб чиқиб, ерга томди. Шундан сўнг, туркман йигити ўз қўли би-лан Қулмуҳаммад манглайини артиб қўйди. Шу лаҳ-занинг ўзидаёқ улар иккови қучоқлашиб кўриша ке-тишди.

Шу пайт оломон ичида турган Жаннат хола отилиб чиқиб, элликбоши Қулаҳмад юзига чанг солди. Қўли боғлиқ элликбошининг типирчилаганига қарамай, юзини тимдалай бошлади. Одамлар: «Қўйиб беринг-лар» деб ажратишмади. Сарбоз Қулмуҳаммад иниси Қулаҳмад ёнига келди. Чақчайиб турган кўзларига жирканиб қаради. Жаннат кампир бир қадам тисари-лиши билан қиличини суғурди. Қулаҳмаднинг ялиниб оҳ-воҳ қилаётганига қарамай, ўткир исфихонни қулоч-кашлаб чунонам зарб билан урдик, Қулаҳмад боши сапчадек узилиб ерга тушди.

Оломон яна кенгайиб кетди. Қулмуҳаммад ота-нинг назарида бутун қишлоқ ғазабга келиб, Амударё-дай қалқиб чайқалиб турарди. Бибигул воқеаси икки-кун мобайнида оғиздан-оғизга, ҳовлидан-ҳовлига кў-чиб қишлоқни оёққа турғизган эди. Яқин-йироқдаги туркман уруғлари ҳам, суворилар ҳам бу воқеадан

огоҳ бўлиб, бу исён ичидан чиқиб кетиша олмади. Пирназар отанинг фикрича, кўпдан алангаланиб турган ғазаб, шу паллада тошиб, Бибигул фожиаси бунга бир сабаб бўлган эди. Одамлар ўч пичоғини яланғочлаб туришарди. Солиғу ҳақоратдан силласи қуриган халқ жонидан тўйиб, бир марднинг: «Қани, менинг орқамдан юринглар,» — деган нидосини кутарди.

Худди шундай бўлди.

Дарғазаб Қулмуҳаммад қиличини яланғочлади.

— Эй, халойиқ, ҳамма иллатнинг боши Хевада! Бу жабру ситамларни кўтара бериб тоқатимиз қолмади. Одамзод қуртдан ҳам хор бўлиб кетди...

— Олдинга туш, сарбоз! — деди Пирназар ота Қулмуҳаммадни туртиб. — Одамлар, сарбозга от келтиринглар! Кимда-ким эр бўлса, зулмни парчалаб ташлайман деса, Қулмуҳаммад орқасидан юрсин!

Паншаха, сўйил, қилич ва ўроқ, нимаики одам ўлдиришга ярайдиган бўлса, ўшани кўтариб олган оломон Қўтирдала йўли билан Хева томонга жўнади. Туркман отличлари ҳам уларга қўшилиб кетди. Қотма туркман йигитини Қулмуҳаммад ўз ёнига чақирди. Икки отлич ҳаммадан олдинда боришарди. Жаннат қола кимнингдир отини етаклаб чиқиб, оломон ичида пичоқ ушлаб кетаётган Бибигулга тутди: — Мин, қизим! Дугонаёғ Жумагул учун ҳам ўч ол! — Бибигул отга миниб, оломон олдига ўтди. Кимдир Бибигулга ўз қўлидаги қиличини узатди-да, унинг қўлидаги пичоқни олди. Бибигул Пирназар отага етиб олиб, одамлардан икки қадам четда борарди.

Юзга яқин отлич ва пиёда оломон шу куни кечга яқин Ҳазораспга етиб бориб, бек ҳовлисига ёпирилиб киришди. Бу оломондан ғофил бек шошиб қолиб, бир сўз айтгунча ҳам қўймай, уни қилич билан чопиб ташлашди. Бунда ҳам ситамкор кишиларни от миниб, қилич тақиб чиқишга чорладилар. Оломон яна кўпайди. Бунда мешкобларда сув, нону намак ғамлаб, шу куниеқ Хевага юриш қилишди. Ҳазорасп ва Хева йўлида уч отлич навкар рўбарў келди. «Қора чирик» исёнини олисдан кўрган отлич навкарлар чопиб келишиб, оломон олдида келаётган Қулмуҳаммадга салом беришди. Сарбоз ҳам, туркман йигити ҳам бу хон навкарларини кўриши биланоқ, қиличинини суғуриб олиб тайёр туришди. Рўпарадаги яраланган бурнини латта билан боғлаб олган навкарга тикилишди. Ярадор навкар от суриб келиб, Қулмуҳаммадга қучоқ очди. Аз-

вал ҳайратланиб турган Қулмуҳаммад ота бир лаҳзадан кейин у Ниёзмурод эканини билиб, у билан қучоқлаша кетди. Ниёзмурод бегуноҳ қорақалпоқ элини талон-торож қилиб, одамларни чопган хондан юз ўгириб, йигитлар билан бош олиб келаётганини айтди. Бегуноҳ халқни қилич билан чопгандан кўра, ўлганимиз афзал деб, Асфандиёрдан айнадик деб қўшиб қўйди. Қулмуҳаммад ота вақтнинг жуда қисқалигини ҳисобга олиб, бўлган воқеаларни Ниёзмуродга лўнда қилиб айтди. Қулаҳмаднинг боши узилгани-ю, Бибигулнинг оломон ичида келаётганини ҳам айтди. Уч сувори навкар ҳам оломон билан бирга яна орқага қайтишди.

Ниёзмурод от чоптириб бориб, орқароқда келаётган Бибигулга салом берди. Бибигул ҳам унга салом бериб, ҳеч нарса рўй бермагандек ҳол-аҳвол сўради. Ниёзмурод Бибигул юзидаги қонталашган чақаларни кўрди-ю, Қулмуҳаммад ота айтган гапларнинг рост эканига ишонди. Бибигул оқ рўмолчасини Ниёзмуродга узатиб: «Юзингиздаги жароҳатни боғлаб олинг, чанг қўнмасин», — деди... Шундан сўнг яна улар саҳро чангини кўтариб, олдинга юра бошладилар.

Ҳаво яна қизигандан қизиб кетди. Суворилар пиёдалардан ажралиб қолмаслик учун жиловни тортиб от қадамини секинлатишар, газаб, интиқом вужудини қоплаган оломон чарчашни билмай, олдинга интиларди. Кимдир бир лаҳза тўхтаб, мешкоб орқалаб олган одам қўлидаги пиёлани олиб, сув қўйдириб ичар, кимдир белидаги нонидан ушатиб олиб, йўл-йўлакай нон чайнади. Даштда, икки йўл четида қаққайиб турган сада-гужумга етишганида бир муддат тўхтаб, нонушта қилиб олишди. Нонуштадан сўнг, Қулмуҳаммад пиёда келаётган ҳамқишлоқлари орасига кириб, одамларга тикилди:

— Жигарларим, биз Хевага, хон саройига ҳужум қиламиз. Қаттиқ жанг бўлади... Кимда-ким хоҳламаеа, шу ердан қайтсин! Асфандиёрнинг қўшини бу кунларда Хўжайли, Қўнғирот ерларини талон-торож қилиб юрибди. Лекин Хевада навкарлари ҳам кўп. Биз қулай пайтни мўлжаллаб юриш бошладик. Биз, Пирназар, Ниёзмурод, Хидир ва яна мана бу биродарлар қайтмаймиз! Бир бошга, бир ўлим — хон истибодини емириб ташлаш учун Хевага бостириб борамиз! Қайтишни хоҳлаганлар ҳозир қайтсин.

Оломон ичига сукут тушди. Одамлар миқ этмай тура берди.

— Ёшулли, сиз менга қараяпсиз,— деди паншаха кўтарган бир одам,— мен қайтмайман!

— Биз ҳам қайтмаймиз!— дейишди мўйлови сабза урган йигитчалар қўлларидаги найзаларини тик тутиб.

— Бу йўлда қайтиш йўқ, ёшулли!— деди қора ягриндор оғанини обжувозчилар.

— Бултур қазувда икки бегуноҳ биродаримни хон осиб юборди,— деди яна бир одам...

Оломон отлиқлар кетидан эргашиб, дашт ўртасидаги йўлда боришарди. Уларнинг қадамлари ҳам, кийимлари ҳам, қуроллари ҳам бир-бирига ўхшамас, лекин ҳамма одамларнинг қалби бир хил интиқом ўти билан ёниб, гурс-гурс урарди.

Кун қайтишга яқин ғарб уфқида қизғиш булутлар пайдо бўлди. Ҳарорат яна кўтарилиб, дим ҳаво бўғиб, дамо-дам сув ичилаётган бир пайтда узоқдан чанг кўтарилди. Қулмуҳаммаднинг тахминича бундан то Хевагача уч тошча йўл қолган эди. Одамлар кафтларини соябон қилиб, олисда кўтарилган гард-чангга тикилишди. Баъзи бировлар пода келаётганини, баъзилар қуюн кўтарилганини айтишиб, кўз узмай туришди. Орадан бир лаҳза ўтгач, ғубор орасидан отлиқлар от чоптириб келаётганини кўришди. Қулмуҳаммад, Хидир туркман ва Ниёзмурод олдинга ўтиб, обдан яхшилаб кузатишгач, маслаҳатлашиб, орқадаги оломонга қарашди:

— Дўстлар, хон отлиқлари келяпти, ҳозирланиб, туринглар! Қочиш йўқ! Ё шу ерда ўлиб кетамиз, ёки Асфандиёрни янчиб ташлаймиз. Бошқа йўл йўқ!

Оломон уч қаторга тизилиб, йўлни тўсиб турди. Отлиқлар Қулмуҳаммад билан ёнма-ён туриб, эллик қадамча олдинда ёвни кутиб туришди. Хевадан ўқдек отилиб келаётган сувори навкарлар яланғоч қиличларини осмонда ўйнатиб бостириб кела берди. Улар жуда яқин келиб қолганида, Қулмуҳаммад билан Ниёзмурод, ундан кейин Хидир билан Бибигул, Пирназар, обжувозчи оғанилар душманга от солишди. Хон навкарлари билан оломон бир-бирига аралашиб, тарақатуруқлар, қиличларнинг жаранги, отлар кишнаши дашт сукунатини бузиб юборди. Қулмуҳаммад бир лаҳзанинг ичидаёқ икки отлиқни чопиб ташлади. Биринчи дуч келган отлиқнинг калласи шарт узилиб туш-

ганини кўрган Пирназар ота билан Хидир туркман икки суворини чопиб қулатишди. Паншаха билан отдан узиб олиб, оёғи остида босиб турган бир кекса одам пичоғини қинидан шошмай суғуриб олиб, навкар қорнини ёриб ташлади... Лекин хон отлиқлари икки қанотга бўлиниб, оломонни ўрай бошлади. Сон жиҳатидан анча кўп бўлган отлиқ навкарлар ўқ ёй кўтариб, ёгочни найза қилиб олган ёш йигитчаларни бир лаҳзадаёқ чопиб, ерга қулатишди. Бибигул Ниёзмурод билан олишаётган отлиқ орқасидан бориб, бошига қилич урди. Сувори отдан ағанаб тушди. Бир неча эгасиз отлар кишнашиб, даштда чопиб юришарди. Қонга беланиб ерда ётган Қулмуҳаммадни кўрган Ниёзмурод Пирназарни ҳалқага олиб, қилич солаётганлар тўпига ўзини урди. Бир лаҳзанинг ичидаёқ Пирназар билан обжувозчи ака-укалар ҳам отдан қулади. Ниёзмурод ҳам ҳалқага олинди. У қиличбозлик қилаётганида, чопиб ташланган Бибигулни ҳам кўрди. У от устида туриб бир навкарга сапчиб, биқинига қилич тикди. Улар иккови ҳам отдан қулаб тушишди...

Ярим соатларга чўзилган бу тўқнашувда Жайронқочдидан чиққан оломон тамоман қирилиб, чопиб ташланди. Паншаха, найзаларини ташлаб қочаётган бешолти деҳқон орқасидан от чоптириб борган навкарлар, уларнинг оҳ-воҳига ҳам қарамай, қилич билан чопиб ташлашди.

Бош кўтарган бир одам қолмаганлигини кўрган навкарлар ердаги аслаҳа-анжомларни йиғиштириб, эгасиз отларга юклаб, ундан сўнг боши учиб кетган сардор Муҳаммад Яздонпаноҳ жасадини ҳам отга ортиб, Хива томонга жўнашди.

Қорнига қилич санчилган Ниёзмурод ётган ерида андак бош кўтариб, даштга сочилиб ётган одамларга кўз ташлади. У иккинчи бор бошини кўтариб, қорнидаги қилични суғуриб олиб ташлади. Учинчи бор бош кўтариб, ўзидан ўн беш қадамча нарида ётган Бибигулни кўрди. У судралиб, уннала-уннала Бибигул ёнига етиб бориб, юзларига қаради. У ҳеч нарсани сезмай, қонга беланиб ўлиб ётарди... Ниёзмурод бошини кўтариб, мурда лабларидан ўлди. Унинг кўксидан бетўхтов қон кетарди. Нарироқда бир йигитча анчадан бери «оҳ, оҳ...» деб ётарди. Орадан бирор соат ўтгач, у йигитчанинг ҳам овози тинди. Ниёзмурод яна бош кўтариб, чўзилиб ётган одамларга қаради. Тирик жон нишонасини сезмагач, яна Бибигул кўксига бош қўйиб,

ўлимни кутди... Унинг қулоғига узоқдан, жуда узоқдан Бибигулнинг шўх қўшиғи эшитилгандай бўлди:

Чувиқ суқиб даштда гўзал бог атдим,
Дўрт йигитни дўрт ёнима тоғ атдим,
Дўрттасинан биттасиний ёр атдим,
Учтасини қадамимо зор этдим.

Кўзлари қоронғилашиб, нафаслари оғзига тикилиб келаётган Ниёзмурод яна бошини кўтарди. Бу сафар унинг қулоғига олисда — Хева томонда чиябўриларнинг увиллаган товушлари эшитилди. У бошини ерга қўйиши билан, бу товушлар ҳам тинди...

Шарқ осмонида қонга беланган ой мис баркашдек, қумликлар устидан кўтариларди. Ой кўзи очиқ қолган, усти ёпилмаган, чопиб ташланган жасадларга қараб кўз ёш тўкаётгандай бўларди...

ХОТИМА

Қадим Хева шаҳридан жанубга томон икки карвон йўли кетарди. Уларнинг бири — Амударё ёқалаб Дорғонота орқали Чоржўйга, иккинчиси — Қорақумни кесиб, Соғажа қудуғи усти билан тўппа-тўғри Марвага борарди. Қумдаги бу қадимий карвон йўлининг баъзи қисмини ҳозир ҳам учратиб қолиш мумкин.

Биз энгил машинада, Соғажа йўлидан бордик. Йўлдошимнинг айтишича, кеча бу ерларда қаттиқ шамол бўлиб, ўнг томондаги қум тепалари қаёққадир ғойиб бўлибди. Баъзи жойларда йўлни шамол ялаб, кенг ва чуқур ҳовузлар пайдо қилибди. У, машина ойнасидан атрофга тикилиб, таажжубланарди; яқин йилларда бунчалик қаттиқ шамол бўлмаганини айтарди. Орадан бирор соат ўтгач, биз сайҳон ерга келдик. «Бу ерлардаги баланд қум тепалари қаёққа учиб кетибди...» — деди йўлдошим кафтларини пешонасига соябон қилиб, олис-олисларга тикиларкан. Дарҳақиқат, бу ерларни шамол ялаб кетгани сезилиб турарди. Сайҳон қумликда сочилиб ётган инсон суяклари диққатимизни дарҳол ўзига тортди. Қовурғалар, қўл-оёқлар, жағсиз каллалар тўнкарилиб ётарди... Бу ерларни яхши билувчи йўлдошим ҳам диққат билан суякларга тикилди. «Бу ердаги баланд қум тепаликлари остида инсонлар жасади қолиб кетганини билардик, — деди у таассуф билан. — Ҳали биз яна бир оз юргач,

вэйрон бұлган қишлоқ харобаларини ҳам кўра-
ми(з...)

Устихонлар орасида қорайиб кетган таёқлар, занг-
лаган паншахалар, баъзан синиб, соплари чириган
қиличлар ҳам ётарди. Йўл-йўлакай йўлдошим бу
фажиани ҳикоя қилиб берди. Йўлдошим сабаб бў-
либ, мен бир йил мобайнида бу воқеани ўргандим.
Зулм хазон қилган севги-ю, беному нишон қирилиб
кетган инсонларни, онайизорларни саодатли кунла-
римизда эслаб қўймоқликни фарз билиб, ушбу китоб-
ни ёзишни лозим топдим.

1956 йил